

17-2022 MS 217 Z.
П-173946
Червоний

Ш Л Я Х

№ 11-12

1 9 3 3

к 5817.

21/659

Червоный

шлях

№11-12

1933

Бюросит

ак начинается игра? Карты
по 4 карты. На стол нужн
крытыми, и всю остальную ко
Игра состоит в том, что-бы
ство взяток.

о жайка" состоит из
одящие в таблицу умно
лоде есть три карты, на
6" и "63".

ЦНБ ХНУ

Дата повернення

К. 5817

Червоний Шлях

літературно-художній критичний громадсько-політичний журнал
41-й рік видання

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА А.Д.У.
Київ № 21659

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА А.Д.У.
Київ № 173946

д в о у
література
і мистецтво

№11-12
1 9 3 3

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“ „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової палати.

Техкер — С. Білокінь
Здано до складання 7-I 1934 р.
Підписано до друку 2-III 1934 р.
Формат пап. 72 × 108.
Вага 1 м. ст. 50 клг.
Пап. арк. в 1 прим. 6⁷/₈.
Друк знак. в 1 пап. арк. 156.704.
Замовлення 81.
Головліт 7787.
Прим. 2338.

і в а н к а л я н н и к

молодість світу

Над Лейпцигом хмари грудневі лежать,
як зла і одверта невдача,
бо Вернер підносить дешеvu скрижаль
розхристаних обвинувачень; —

і голос в хрипкі мікрофони до зор
розсовує смрадne повітря,
та сотні від Гітлера взятих казок
у посмішці топить Дімітров.

Це молодість всесвіту вийшла на кін,
судилища ставшого трупом,
за нею підводяться робітники
заводів Детройта і Крупа.

Це всесвіту шоста її повела
на чад провокацій у наступ,
об мудрість високу фашистівський план
розбився й готовий уласти.

У суддів розгублено голос тремтить,
а четверо — непорушні,
і в кожному з них почувають кати
великого Сталіна мужність.

я . о л е с і ч

на озерах вогні*

р о м а н

59

Щап кілька днів просто не відходив від телефона. Ось і тепер: тільки но хотів відпочити, як знову дзвоник. Вартовий схопив трубку.

— Кого? Щапа? — і глянув на стомленого комісара: — товаришу комісаре, вас.

— Запитай, хто, — кинув комісар.

— Хто викликає? — припав до трубки вартовий, але почувши, замість відповіді трьохповерхову лайку, мовчки протяг трубку комісарові. Щап підійшов до телефону.

— Я комісар... Хто... Лодейне? Що саме сталося?

Щап насторожено вслухається, тисне вухо до нагрітого вушка телефонної трубки й нервується:

— Який там чорт перебиває? — Що ви сказали? Білі за чотири верстви від залізниці? А? Так, так... Розумію... Відступає? Хто вам дозволив? Немає сил? А ви розумієте, що значить здати Лодейне? Наказую за всяку ціну затримати наступ ворога. Не вимагаю, а наказую.

... Та вислухайте ж мене... Товаришу комісаре... Наказую... Що?

Телефон замовк. Замість слів з трубки вилетіло шипіння й свист.

— Чорт!... Невже телефон перерізано?

Щап кидається до другого апарату й довго дзвонить. Покрутивши кілька разів ручку апарата, він сумно глянув на вартового:

— Телефон перерізано. Що робити? Де Люнд? Негайно поклич начальника! Чорт! Білі мабуть вдерлися в Лодейне...

Щап нервуючись бігав по купе, лаявся. Потім, розтібнувши комір захисної сорочки, він увп'явся в карту червоними після

* Кінець, початок див. у № № 8-9, 10 за цей рік.

кількох безсонних ночей очима. Тим часом у купе увійшов стурбований Люнд.

— Що сталося, товаришу комісарє?

— Білі в Лодейне! Якого чорта ми тут сидимо? Що робиться на фронті! Телефон перерізано. А все через якісь ваші маневри!

— Насамперед не треба хвилюватися. Розкажіть, що саме сталося?— Люнд підійшов до столу, на якому стояли телефонні апарати і кілька разів подзвонив.

— Чорт! Невже прорвались? Сьогодні ранком мені телефонували, що спокійно... Невже так скоро...

— Зараз потрібно послати вістівця. Довідатись, що там...

— Може проїхати самому?

— Куди там самому! Вістівця!

Люнд тримався цілком спокійно, хоч звістка, яку сказав йому Щап дуже його зрадувала... Це ж здійснюється, на решті, його план...

— Значить, вістівця,— кинув він і сів щось писати. За мить до купе увійшов високий, кремезний червоноармієць.

— Оце в Лодейне, комісарові... Негайно! Сьогодні ж відповідь,— наказав Люнд і подав йому маленький клаптик паперу!

— Хай спробують дзвонити!— кинув Щап, а сам знову підійшов до телефону.

— Зв'язок? Негайно вирушити на лінію Лодейне. Телефон перерізано. Негайно полагодити!

— Тепер будемо ждати,— промовив Люнд.

— Але треба негайно вислати розвідку й зв'язатись з Петроградом.

Тим часом задзвонив телефон. Щап припав до трубки.

— Кого? Я слухаю. Свірський? Ага... Чому ви перервали розмову? Хтось перервав... Ви зараз мене чуєте? Добре! Я слухаю вас... І зараз же переказав Люндові: Ворог за кілька верстов від Лодейного. Наступ його ледве стримують. 171 полк вибився з сил, місцеві роти ледве тримаються. Загроза велика...

І знову в телефон:

— Що? Наказую стримати наступ! Допомоги немає й не буде. У вашому розпорядженні головні сили. Наказую затримати ворога за всяку ціну.

Телефон замовк. Щап ще кілька разів прикладав вухо до трубки. Потім сердито кинув її.

— Значить, справи кепські. Прориваються... Я сам їду на фронт. А ви залишайтеся тут. Я подзвоню...

Щап вилетів з кімнати, гукнув на вістівця й подався до сусіднього вагона.

Штаб обгорнула тривога.

О п'ятій годині ввечері Шап викликав до телефону Люнда. Телефон тепер був справний, і Люнд ясно чув голос комісара.

— Становище таке: 171 полк остаточно вибився із сил, місцеві роти не випробувані і часто зривають наступ, білі зайняли Александров і села круг Лодейного. Серед дня білі дістали підмогу і пішли в наступ, наші зазнали великих втрат і відступили. Реввійськада, зібравши рештки сил, прислала допомогу і тепер, над вечір ворога тиснуть назад. Наступом і всіма операціями керує військово-революційна рада з представників 171 полку та евакуйованого Олонецького політвиконкому. Керування загальними бойовими операціями належить командирові полку Старікову та Кумандрисові. Керування надійне, але позиції наші незручні... Я через годину буду...

Телефон замовк, і Люнд відійшов: вісті ці його бадьорили. Зосталося вчасно підняти Петроград...

* * *

Увечері до штабу прибув Шап. Він був дуже схвилюваний: становище на Лодейнській дільниці було тривожне. Білі могли за кілька хвилин взяти Лодейне, перерізати шляхи сполучення з Петроградом.

Роздягнувшись, Шап втомлено сів за стіл і почав розбирати пошту. Депеша голови реввійськади губерні Анохіна. Пакет „спішно“, „особисто“ — також з Петрозаводська.

„Білі за кілька верстов від міста. Їх аероплани втретє кружляють над містом, розкидають контрреволюційні листівки. Всі частини червоних на петрозаводській дільниці розташовані за кілька верстов від міста. Ріємо шанці. Місто приступило до евакуації. Шліть допомогу.

Анохін

Шап розпечатав пакет:

Комісарові Олонецької губерні

Копія: Комісарові штабу Олонецького фронту.

РАПОРТ

24 квітня з розпорядження військового комісара губерні я виїхав у Сямозер для вияснення справ наступу білих. Прибув 26 квітня в комісаріат Сямозерської волості, де дістав таке: 24 квітня білофіїнський загін з 310 чоловіка зайняв село Вешкелеці. Рота лижників 164 фінського червоного полку в кількості 30 чоловіка й загін погранохрані в кількості 20 чоловіка відступили. Підчас нападу білофінів на село Вешкелеці в бою наших загинуло 11 чоловіка. Крім убитих є поранені.

Того ж дня білі зайняли село Умняги, а 25 — село Піски за 13 верстов від Угмойля. Діставши відомості про напад білофінів на село Піски, Сямозерський водкомісаріат евакуювався в село Киндасово, а потім в село Пряжу. Вночі п. оти 27 білі повели наступ на село Киндасово. Наші частини відступили. Білофіни того ж дня зайняли Кинда-

сово, виставивши застави. Забравши село Киндасово, білі відкрили собі шлях по річці Шуї в тил наших частин і тепер мають змогу без бою взяти село Матроси, де стоїть лише застава червоних з п'яти чоловіка. В разі окупації села Матроси, всі наші частини будуть взяті в полон і шлях на місто Петрозаводськ буде зайнятий білими. Другий загін білих в складі 300 чоловіка веде наступ на село Маньгу. Червоні частини в цьому районі складаються з 250 чоловіка: матросів 40 чол., кордонників — 60 ч. і 150 чоловіка фінського батальйону. Червоні вже четвертий день у шанях.

27 квітня білі забрали село Нижня Сельга за три верстви від Пряжі і ведуть шалений наступ на село Пряжу.

Зброя у білофінів — гвинтівки різних зразків, кулемети й гранати. Гармат нема. Наступ білі ведуть не шляхами, а лісовими стежками, які показують їм місцеві куркулі; це значно допомагає їх наступові. Наші скрізь відступають. Є загроза, що білі можуть взяти Петрозаводськ. Потрібна допомога. При мені до командира фінського батальйону привели пораненого білого. У нього найдені різні документи, плани наступу на Петрозаводськ, а також плани мобілізації окупованих районів. На допиті вияснено, що білі всіх полонених червоних розстрілюють.

Сямозерський комісаріат після окупації Сямозера прибув до Петрозаводська.

Помвійскрук

Петрозаводського повіту Клоповський.

Дочитавши, Щап мимоволі зиркнув на Люнда, потім підвівся й підійшов до карти на стінці.

— Маньга, Сямозеро... Пряжа... Шуя... Матроси...

З кожним словом палець посувався все ближче до Петрозаводська.

За кілька годин наступу білі можуть забрати Петрозаводськ, Лодейне... штаб... Цілий фронт...

Щап замислюється.

Становище на фронті справді загрозливе, політика відступу, яку вів Люнд, дала свої наслідки — цілий край через день-два мав перейти в руки білофінів. Але хто ж відповідає за фронт? Звичайно, він, Щап, а не колишній офіцер Люнд.

Отже він і повинен шукати виходу.

61

Замкнувшись у своєму купе, Щап обмірковує план контр-наступу:

Немов у шахи граючи, переставляє він на карті значки своїх частин, намагаючись розв'язати поставлене завдання — спинити наступ ворога і потім розбити його. Сили, зброю, місцевість і революційний запал армії й населення — все бере до уваги Щап. Кожна помилка коштуватиме багато крові.

От Щап веде у бій 171 полк... потім 47... їм допомагають місцеві роти, фінський червоний полк... Тоді Щап підкидає ще флотилію й десант з батальйону 8 стрілецького полку та батальйон курсантів з Петрограда. Вони руйнують тил ворога... добираються до головних ворожих позицій... І нарешті — Ту-

локса.. В Тулоксській операції Шап убачає запоруку перемоги. І він вірить у неї.

Люд також сидить над картою у своєму купе: він, як і Шап, переставляє на ній значки, частини, міркує і чекає... поразки червоних.

Він трохи інакше розцінює Тулоксу: він знає, що головна база білофінської армії не Тулокса, а Відлиця. Але він не перекочуватиме в цьому Шапа, навпаки — це саме він і впевнив Шапа, що центр — Тулокса.

Коли Шап, упевнившись у потребі негайного виступу, кличе до себе Люнда, той і на думці немає з'ясовувати комісарові цю справу.

— Так от, — каже Шап, — я цілком певен успіху нашого наступу. Треба дати наказ і — будемо наступати. Флотилія вже напевно в Лодейному.

— Сьогодні одержано депешу...

— Значить ми цілком готові до виступу?

— Так, товариш Шап!

— Завтра дамо наказ.

Вночі, коли телеграф вистукував наказ штабу, Люд у своєму купе писав листа до Вейнманена. Він тривожно поглядав на годинника — до ранку застається лише кілька годин, а за цей час його лист має бути за сотню верстов від штабу: ранком його мав читати головний керівник білокарельської повстанської армії Вейнманен.

Люд писав:

Вельмишановний Еро Еріхович!

З великим задоволенням дізнався я про ваше призначення. Через широкі простори карельських лісів, озер міцно тисну вашу руку й бажаю вам найкращих успіхів!

В ім'я інтересів Росії і інтересів Фінляндії на знак старої нашої дружби спішу передати вам наказ нашого штабу про наступ і деякі корективи до нього; гадаю, що й вони вам будуть корисні.

Зараз же після мого призначення на фронт, я через моїх друзів Гельсінгфорсі погодив з вашим штабом плани повалення більшовиків у Карелії, що мало стати початком повалення їх влади в Петрограді. За цими планами наш штаб мав провадити політику відступу аж поки ваше військо окупує Лодейне — тобто фактично переможе більшовиків і стане на підступах до Петрограда. Але, як видно, ваші частини — може через недостатню поінформованість нашого штабу — не скористалися з моєї допомоги.

Тепер коли обставини на фронті змінилися, я примушений — під тиском комісарів — міняти тактику: замість безупинного відступу, я дав наказ про суцільний наступ. Зрозуміло, що й тактику наступу я намагатимусь скерувати на загибель червоної армії.

Посилаючи вам наш останній наказ, за яким наші частини будуть вести операції принаймні тиждень, я хочу де про що попередити вас: Головні сили, що прибули з Петрограда, ідуть разом з Онезькою флотилією на Тулоксу. Розбивши їх, ви нанесете ворогові рішучий удар, бо решта частин знесилена попередніми боями і кількісно незначна — при розгромі основних частин вони не зможуть вчинити ніякого опору. Скориставшись з цього, ви можете в один день зайняти Лодейне, звідки

я подбаю своєчасно вивести всі частини, які могли б чинити вам опір. Виходячи з цього, вам треба закріпити позиції Тулокси і всіма силами намагатися розбити ці частини.

В частинах флотилії ви можете знайти мого друга Плюшевського (ви напевне його знаєте з Петрозаводська — Серебрянський) і через його довідаєтесь про останні плани наступу та розташування наших сил.

З пошаною до вас полковник Люнд.

Цього листа передаю через цілком певних людей.

Л.

62

Весело посміхається прозоро-чистий вечір, легенько шелестять липи, сердито тріпоче листя осик.

Місто дихає пахощами лісу, свіжого сіна, вогкістю озера. Вулиці порожні, зрідка промайне постать військового — і знову безлюддя. Неначе вимерло місто, — тільки біло-червоні прапорці метляються повсюди — сьогодні „свято нації“, призначене керівництвом армії. Про це кричить у центрі міста велика афіша:

БРАТТЯ КАРЕЛО-ФІНІ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ВІДДІЛ КАРЕЛЬСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

оголошує, що сьогодні в приміщенні міського театру відбудуться урочисті збори громадян міста на честь чергової перемоги карельської повстанської армії.

Програма

I

1. Доповідь керівника армії тов. Вейнманена.
2. Слово делегата від вільних карельських земель тов. Нікітіна.

II

Національні співи у виконанні славнозвісного співця

МІХАЙ

виконавця народних рун на кантеле

III

Лекція на тему відродження національної карельської культури за допомогою великої Фінляндії.

Можна бути в національних костюмах. Гостям роздаватимуть булки.

Начальник культурно-освітнього відділу

полковник Лесо.

* * *

...В кімнаті Вейнманена метушня: керівник армії прибирається на свято.

— А ви ще й досі не готові? — переступаючи поріг весело говорить пан Лесо. — А там ждуть. Людей аж кишить.

— Я був певен, що ви це зумієте організувати, — каже Вейнманен, поправляючи перед дзеркалом комірець. — А це має величезне значення: там треба неодмінно завоювати тил. Тоді ніхто й ніщо не вижене нас!

— Пане Вейнманен, пора! Там чекають... делегати вже пішли.

— Почекають... А чи знаєте ви, якого я листа дістав? Лесо зацікавлено дивився на Вейнманена.

— Сьогодні, нарешті, одержав те, чого чекав з того часу, як приїхав на фронт. Це вістка про нашу остаточну перемогу на фронті! Тобто про майбутню нашу перемогу! Вона певна. Завтра, ну може після завтра більшовики розбіжаться геть. Ми вступаємо в Лодейне... Зранку... А там, пане Лесо... Хай живе Інгерманландія! Все наше!

Вейнманен подав лист Лесо.

— Візьміть. Тільки... нікому! Розумієте? Лише штаб в Гельсінг...

Лесо пожадливо кинувся на лист Люнда.

— Ну, що скажете? — задоволено посміхнувся Вейнманен. — Розкішно? Два старих приятелі у ворожому штабі. Особливо Серебрянський... Ну, та й полковник Люнд... Про це мене ще пан Руско повідомив: з нами ж безпосередньо веде справу Гельсінгфорс.

Лесо, дочитавши листа, засміявся:

— Можна сьогодні ж пити за останню перемогу...

— Ні, ще почекайте... Тулоксу треба закріпити. Хто знає, чи витримає вона їх наступ... Майор Герцен досить не-поворотна особа, особливо останнім часом. І головне — питання про маси. Наші щоденні прокламації, пане Лесо, аж ніяк не впливають... Ось подивіться: мені вчора прислали анонімку, писану на звороті вашої ж відозви. А ви, пане Лесо, керуєте особливим відділом моєї армії і не знаєте про те, як ставляться до ваших відозв селяни... До речі, в анонімці і вас згадується. Прошу:

— „Брехня. Більшовики ніколи не йшли проти трудящих селян. Все це вигадки „культурного“ ката Лесо“.

Лесо аж позеленів.

— Отже, бачите, — провадив Вейнманен, — головна справа тепер — це тил. Розумієте, — тил! — підніс він пальця. — Ну, а тепер нам і справді час йти на це... національне свято!

63

В яскраво освітлений, прикрашений зеленню й плакатами залі повно людей. Очі всіх звернені до пана Вейнманена, що, стоячи на сцені, починає, трохи нервуючись, свою промову.

— Панове! Дух відродженої нації дав нам сили для великих перемог. З цього дня Карелії більшовицької нема. Є Карелія національно-народна з вищим урядом — делегатами

вільних карельських земель. З цього дня прапор могутньої Фінляндії маятиме над Карелією на знак звільнення її від більшовиків. Наша армія йде непереможно на схід. Щоденно ми нищимо все нові більшовицькі загони китайців, привезених з далекого сходу, щоб плюндрувати нашу Карелію. Але для того, щоб звільнити всю Карелію, щоб визволити тих братів карелів, що живуть в районах, де мідно засіли більшовики, нам потрібні сили. Нашу армію потрібно поповнити...

В залі мовчання. Вейнманен водить очима по лицах, шукаючи виразу співчуття і раптом, украй збентежений, губить нитку своїх думок. Що за мана така? В залі жодного чоловіка! Самі жінки й діти! Так когож він закликає? Жінок? Дітей? Вейнманен скидає й знов одягає пенсне, чоловіків у залі немає...

— Пане Лесо... в нас жіночі збори?—тихо шепоче Вейнманен.

Пан Лесо безпорадно дивиться на Вейнманена, — що ж, мовляв, тепер вдієш? Він, полковник Лесо, зробив усе, що треба: дав категоричний наказ зібрати населення, пан комендант цей наказ виконав і... маєте!

Вейнманен, приховуючи своє здивовання й лють, мовить далі, але голос його починає зриватись, він збивається, повторюється.

У залі мовчать, як мовчать голодні, чекаючи, що їм дадуть їсти. Вони ж для цього й зібрались—одержати шматок булки, як оповіщено. Виключно для цього посходились. А чоловіків давно вже немає в місті, вони давно втекли, боячись смертного вироку пана Лесо.

Вейнманен так-як кінчає свою промову закликом стати на допомогу армії і сідає, стомлено дивлячись на передні лави, де сидять делегати вільних карельських земель. В залі — тиша. І раптом:

— А булку скоро дасте? — лунає дитячий голос.

— Булку будуть видавати після закінчення зборів, у крамниці Пянтоева, — каже голова й дає слово Нікітіну.

— Карело-фіни, браття! Ми чули зараз нашого дорогого визволителя. Без нього наша Карелія й досі була б у руках червоних комісарів! Браття карело-фіни! Станьмо ж на захист нашої Карелії. Вступайте всі до нашої армії! А ми, делегати вільних карельських земель будемо захищати вас тут. Будемо, браття, будувати Карелію, а фінський сейм нам буде допомагати грішми, товарами й військом. Наші старі брати по нації допоможуть нам! Подякуймо ж усі нашому дорогому визволителеві і нашій повстанській армії!

Коли Нікітін закінчив, якийсь хлопчина спустив завісу, і члени президії пішли до залі. Мав починатись концерт. Але Вейнманенові не до нього, — в кутку він лає пана Лесо, коменданта і пана Герцена, що не могли попередити про такий склад зборів.

— Ач, булки їм закортіло! — кінчає він. — Та який дурень годуватиме їх тою булкою?

Лесо знижує плечима, комендант міста не знає, де дітись від сорому, а пан майор, приховуючи легеньку посмішку, походить на сцені, мов води в рот набравши.

— Майоре Герцен! Скільки мобілізовано в місті людей в армію? — раптом питає його Вейнманен.

— Дуже мало. Та й пуття з них ніякого, — переходять до більшовиків.

— Забрати всіх! Хай знають, як не ходити на збори, де маю виступити я. Пане комендант! — Ніяких булок! Пан Лесо! Послати команду, обшукати всі приміщення і на ранок всіх забрати до армії. Хто буде пручатись — до кузні! Хто не білий, той — червоний. Чуєте, пане Лесо?

І розгніваний Вейнманен побіг додому.

Концерт не відбувся. Якийсь збентежений юнак вийшов на сцену, оголосив:

— Браття карело-фіни! Керівник повстанської армії пан Вейнманен занедужав... Отже ми відкладаємо свою вечірку на завтра...

Не давали того вечора і булок...

А ранком полковник Лесо писав рапорт:

„Жодного боездатного чоловіка в місті не знайдено. З наказу коменданта міста п. Соколова заарештовано сорок підозрілих жінок“...

64

Флотилія жила нудно й одноманітно; минали дні, проминув так місяць, другий — а штаб мовчав. Вже обридли муштра і лекції, всі дивились у наступ, всіх тривожив близький підступ ворога, штаб... мовчав.

Ківі жалівсь Кульчицькому:

— Якого чорта нас тут тримають! Лякати міщан, чи що? Стоїмо та вошей годуємо...

Кульчицький посміхнувся:

— Я також не розумію. Скрізь відступають, а ми — ні кроку! Байдикуємо...

— Не знаю, що там Щап думає? Здається, комісар, як комісар, а бач!

— Що той Щап! Всим орудує Люнд. Вже є багато нарікань: кажуть, Щап ходить на повідку в Люнда. Сором! Люнд — колишній полковник і еодить такого бойового комісара. Навіть старі офіцери і ті дивувались, що його призначено та ще й на таку відповідальну дільницю. Всі певні, що він більш думає про себе, ніж про фронт.

На цьому розмова увірвалась: Кульчицького покликали до телефону. Ківі дуже здивувала заява Кульчицького, адже Кульчицький сам колишній офіцер, як і Люнд.

Ківі після того не раз думав про Люнда і все дужче три-
вожився.

Кінець-кінцем події на фронті примусили флотилію бути
напоготові. Кульчицький і Ківі підготували екіпаж, зброю.
Вантажили дрова, машиністи востаннє оглядали машини.

Нарешті дістали наказ штабу — флотилія мала перекину-
тися в Лодейне.

Тим часом у Петрозаводську контрреволюціонери ширили
чутки про переможний наступ білофінів. Ширилися чутки
й про Онезьку флотилію: одні казали, що вона зовсім непри-
датна до бою через свій малий склад та відсутність боездат-
них суден; інші — що флотилія збирається кидати місто.

Дізнавшись про це, Ківі порадився Кульчицьким і через
день місцева преса почала містити статті про боездатність
флотилії та про те, що вона не кине міста й не пустить біло-
бандитів. Місто заспокоїлося. А Онезька флотилія якось
уночі, коли туман застелив усе навколо, таємниче зникла
невідомо куди.

65

Зупинившись у Лодейному, флотилія одержала другий
наказ:

В зв'язку з прибуттям допомоги з Петрограда, штаб
наказує 171, 47 й Фінському червоним полкам негайно рушити
в наступ. Лодейнопольська і Вознесенська роти йдуть в ре-
зерв... флотилія вкупі з десантом в складі окремого баталь-
йону 8 та батальйону курсантів вступає в бій на позиціях
Тулокса й вибиває ворога...

Ківі повеселішав. Кульчицький наказав флотилії готува-
тися до походу. Команди почали ремонтувати буксири, закрі-
плювали на палубах кулемети, гармати, набивали харчами
льохи...

Тимчасом Ківі з Кульчицьким обмірковували завдання, що
поставив перед ними штаб.

— Я і тут бачу щось непевне — казав Кульчицький. — Щось
надто мудре старий лис! Наступ всім фронтом і наступ на
Тулоксу! А він знає, що таке Тулокс?.. Нас можуть розбити
вщент... За кілька миль білофінська флотилія!

Ківі занепокоївся. Він того ж вечера викликав Вейне
й розпитав його про Тулоксу. Відомості були мало втішні.

— Тулокс дуже вкріплена. Підійти до неї важко.

Тоді Ківі вирішив переговорити з Щапом.

Поїхавши до штабу, він застав Щапа самого в купе.

— Товаришу комісарє, — почав спокійно Ківі, — я щойно
одержав наказ на виступ. Цілком приймаючи цей наказ,
я все ж хочу вас про дещо попередити.

— А саме?

— От в чому річ. Діставши наказ, я радився з Кульчицьким... Це спец не абиякий. Добули деякі відомості з місця. І вирішили, що наказ...

— Що наказ? кажи!

— Може ти скажеш, що я занадто сміливий, але... наказ зрадницький! Ми також наказу не будемо виконувати.

— Що? І це кажеш ти... комісар! Випробований у вогні революції комуніст! Та за невиконання наказів — розстріл! Ти це знаєш? — спалахнув Щап.

— Знаю, — спокійно відказав Ківі.

Щап, уп'явшись очима в карту, мовчав.

— Товаришу Щап, — знову заговорив Ківі, — я не довіряю Люндові... Розумієш... щось підказує мені, що він... зрадник...

— А що ти запримітив?

— Не довіряю — от і все...

— І тому наказ зрадницький? — засміявся Щап, погладжуючи свою чорну бороду.

— Товаришу Ківі, дарма ти це... Звісно, він старий офіцер... а все ж не довіряти йому нема підстав. Нема фактів, щоб виводити, що наказ цей зрадницький. До того ж наказ цей підписав і я... Так що ж по твоєму, я також зрадник?

— Товаришу Щап, ти вислухай мене до кінця! Я знаю наше становище: Білі взяли Відлицю, Олонець і були за 4 верстви від Лодейного. Що значить зараз взяти Тулоксу? Це — покласти всю нашу невеличку армію, потопити флотилію, здати Лодейне і підпустити ворога до Петрограда. — Ківі трохи помовчав. — Не наказ, а зрада! Контрреволюція! Білих можна вибити іншим шляхом.

— Товаришу Ківі, я бачу, що ти не продумав гаразд того, що говориш і що робиш. Ти виносиш присуд товаришеві, смертний вирок, і не показуєш, на якій підставі... Що не кажи, а він військовий спец... А ми з тобою що? Неуки. Ми тільки добрі вояки за чужим розумом. Ти от подумай, що ти робиш! Ти зриваєш наступ... За це — розстріл...

— Ти знов про це! Але не так воно буде, як ти думаєш! Ти занадто їм довіряєшся! Твої штабісти вчені, це так; але не для нас їх наука! Знаю я їх! А щодо підстав мого обвинувачення, то я маю багато їх, тих підстав!

— Ну які? які? Самий лиш наказ. Ну, гаразд, припустимо, що наказ.. помилковий... Не враховано обставини.. Так це ж зовсім не дає тобі права називати когось зрадником, як і не дає також права не виконувати наказу! Наказ дається для того, щоб його виконували, — підкреслив Щап. — А ти цього й досі не знаєш... А це комісар!

Ківі схопився з лави, блідий як стіна: вперше за час революції чув він таку образу:

— Так може ви мене арештуєте? Я готовий іти до революції, але думки свої не зрікаюся. Ви можете думати про

все це інакше, я думаю тільки так! За такі накази треба стріляти тих, хто їх пише.

— І тих, хто їх не виконує, — кинув Шап.

— Побачимо! Я напишу про все до Реввійськради — там розберуть. І коли я винен, я згоден відповідати. До побачення! Я їду!

— Нікуди ви не поїдете! Я вас знімаю і передаю до ревтрибу!

— Ні, і на цей раз я вас не послухаю! Я їду до флотилії... А чи знімете ви мене — побачимо!

І Ківі біг з купе.

Тієї ж ночі флотилія пішла в наступ.

66

У темній комірці на металургійному заводі зібрались на нараду олонецькі партизани. В центрі за столом сидить старий Філімонов — тепер загартований керівник лісового партизанського загону; поруч нього Харлампієв, колись учитель, а тепер агітатор червоного підпілля, далі на низенькому ліжку сидять Панконен, Васильєв і ще кілька робітників, мобілізованих білими для ремонту гармат.

— Так от, товариші, казав Васильєв — у нас є дві бази. Перша — ліс. Там головні наші сили на чолі з Філімоновим. Друга база — міст Тут керую я. Треба сказати, що працюємо ми надто кволо. Майже перед нашими очима розстріляно загін наших кращих товаришів, в Олонії розстріляно загін полонених. Тепер, як ми знаємо, іде наступ наших частин на всьому фронті. Це вимагає від нас напруженої праці. Ми повинні давати відомості нашим, дезорганізовувати тил ворога. Білі використовують всі можливості, щоб настроїти населення проти червоних, але тут їм не щастить. Даремно розкидають вони свої прокламації (на одну з них ми відповіли), даремно влаштовують всякі вечірки, де роздують булки — населення п'єти них. Звичайно, є невеличка частина, що стоїть на їх боці — це наші Нікітіни, Соколови, наші куркулики... Але це пусте: тил проти них і за нас. Отже, ми повинні дізнатися про їх сили в обох фортецях і ті відомості негайно передати десантові, що має наступати на Тулоксу. Загін лісовиків виставити на підмогу з тилу. От і все.

— Може визволити жінок, арештованих з наказу Лесо? — пропонує Харлампієв.

— Ні, це безнадійна справа: з нашим загonom ми нічого не вдіємо.

Всі мовчать.

— Хто має ще щось сказати? — питається Васильєв. Тоді старий Філімонов починає про те, що боїться, мовляв, чи зможе він виконати своє доручення, — він же старий! Може

комусь молодшому доручити б передати десантові відомості про розташування ворожих фортець. Але куди там! — всі проти. І Філімонов скоряється. Що ж! Він з великою радістю покаже, як уміють боротися старі!

— Все, товариші, — кінчає Васильєв. — В дорогу! Загін ви мусите виставити тої ночі, як буде наступ. Передати відомості треба вчасно. Хай планують раніш.

Всі помалу виходять з хати. Нарада кінчилася. Тепер — до роботи!

67

Довідавшись, де перебуває флотилія, Філімонов вирішив рушити їй назустріч, щоб вчасно передати відомості про розташування сил білих. Але напередодні його від'їзду білі забрали моторний човен, на якому Філімонов збирався плисти назустріч флотилії. Довелося пробиратися назад додому, брати свій мотор, прилагоджувати його. Три дні Філімонов працював поки склав мотор і налагодив човен, і аж на третій вечір, все зготувавши, він, коли стемніло, рушив на берег.

Озеро вкрили круті хвилі. Не всякий рибалка наважився б вийти під таку бурю, а старий навіть радів їй: в таку погоду ніхто не побачить його на озері.

Застукотів мотор, випустивши кілька густих сивих клубів диму, і човен рвонуць від берега. Філімонов підвівся, глянув на сіру розгойдану площу озера, глянув на хмарне сиве небо і перехрестився:

— Дай, боже, довести, — шепнув він і знову сів до мотора.

Човен стрибає з хвилі на хвилю, то пірнаючи глибоко в водяну яму, то знову підносячись, вода перехлюпується через борти. Але старий не боїться, — кілька років каторжної роботи у флоті загартували його. Він не зважає на хвилі й вітер, вся увага його скерована на мотор, якщо працюватиме він добре, старий Філімонов знайде флотилію. Раптом величезна хвиля підноситься біля човна, заливаючи його водою. Мотор якось застугонів і спинився. „Невже смерть?“ майнула думка в старого, і він, по коліна у воді, намагається знову пустити його. Але мотор більше не слухається, він зашипів, дихнув і затих. Зате не затихли хвилі! Вони підхопили безсилий човен і понесли його за вітром. Філімонов розгублено дивився на розгойдане озеро, і страх обгортав його. Колись не лякали його води Німецького моря, Тихого й Північного океанів, а тепер... Що може зробити він проти цієї розлогованої стихії? Хто зна, чи вона винесе його кудись на берег. Може це смерть чигає на нього за цими грізними хвилями? Якаж вередлива вона! Обминала його на океанах, на чужих морях, а спіткає отут, на рідному озері, де зріс, де став юнаком,

де зазнав перших поривів життя... Старий, тиснувши до серця пакет, підводиться на ввесь зріст, вдивляється в далечинь понад сірою розгойданою масою хвиль, — чи не видно там десь вогнів?

— На поготову!

— Розвідка білих! — Буксир Вейне обережно посувався далі. Бійці наготували кулемет і рушниці, залягли за борт, чекаючи наскоку. Ясно, що це розвідка білих, — хто ж би інший виїхав на озеро під таку негоду! Вейне з капітанського містка придивився до чорної цяточки, що гойдалася на хвилях.

— Правіше, — шепнув Вейне Морозову, що вів буксир. Судно ліниво повернулося й посунуло просто на цяточку. Коли вона піднеслася на високий хвиль, Вейне подав команду:

— Кулемет!

— Тра-та-та-та...

Крапка зникла.

— Що це значить? Чому вона мовчить? І раптом Вейне бачить її зовсім близько: це човен і в ньому людина.

— За борт!

Трое смільчаків кинулися вниз, відв'язали запасного човна і погнали до знахідки. Через кілька хвилин знову хтось з них крикнув:

— Людина!

— Мертва? — озвався Вейне.

— Поранена!

— Тягни на палубу!

Старий Філімонов був прострілений у двох місцях: перша куля влучила його в плече, друга — в руку. Але старий був живий. Бійці обережно підняли старого на палубу і внесли до каюти. Він розплющив очі, розгублено дивлячись навкруги.

— „Невже смерть? Білі... Напевне — білі“, — думав старий дивуючись, на що ж ті білі починають перев'язувати його рани.

Коли, кінчивши перев'язку, всі вийшли з каюти, Вейне сів проти канали, де лежав старий, і тихо запитав:

— Ви розвідчик? Кажіть!

Старий, замість відповіді, важко застогнав і заплющив очі. Вейне підійшов ближче.

— Чого ж не признаєшся? Білий?

Старий подивився на Вейне і тільки мотнув головою.

— Ні, я червоний...

— Червоний? А хто ж ти? Звідки? — питався Вейне, уп'явшись у старе, заросле рудим волоссям обличчя.

— Я? Твій батько, — відповів тихо Філімонов.

Вейне ще раз глянув на бліде, як віск обличчя і припав до грудей старого, слухаючи биття серця.

— Я думав, що ви білий розвідчик... І нащо я стріляв!

— Сину, а ти... червоний?.. шепнув старий, відкидаючи голову на подушку.

— Червоний, — відказав син і кинувся до дверей. — Гей, хто там є? Вартовий, медбрата сюди!..

— Я, сину, червоний... Я... віз вам відомості...

Тим часом у каюту вбіг медбрат. Вейне наказав допомогти пораненому, а сам нахилився над головою батька:

— Які відомості? Де вони?

Старий мовчки звів ліву руку й показав на піджак, що лежав на каналі.

Поки медбрат порався коло пораненого, Вейне дістав паке́т і переглянув папери. Так, батько привіз відомості про тил!

— Повертайте назад! — наказав Вейне стерничому, і зараз же тривожно запитав медбрата:

— А у флотилії є медлікар?

— Звичайно.

— А скажіть... надія на життя є?

І, не чекаючи відповіді, Вейне промовив: — Це мій батько! Він віз відомості для нас з тилу.

— Батько? — перепитав вражений медбрат і поклав руку на пульс старого. — Виживе, товаришу, Вейне. Ми його всі доглянемо.

68

Розсердилося сиве озеро, жбурляє сердито буксири, наче сухі легенькі тріски, заливає хвилями палуби. Буксири стрибають з хвилі на хвилю, плывуть до берега.

Попереду йде буксир Вейне. Він знає озеро, кожну міліну на ньому; спокійно веде буксири, що повертаються з розвідки. От уже проминули Олонку, Свір, В'юнку і Шумливу Свір... Десь близько має бути флотилія...

Ківі був цілком спокійний — найспокійніший з усіх. Тільки вчора полаявся він з Щапом, доводивши хибність і небезпеку нахау про наступ, а тепер сам спокійнісінько йшов у той наступ, хоч і не ховав, що не вірить у нього.

— От не вірю — і все! Хай арештовує! — казав він Кульчицькому. — Для чого взагалі посилати комісарів позапартійних? Що це за система така в штабі!

Кульчицький, що також не вірив у перемогу, промовчав.

Замовк і Ківі. Він відкинувся на спинку канапи й почав думати про Созанну. Де вона тепер? Що з нею? Чи побачить він її знову? Ківі заплющив очі й солодко задумався: так приємно було згадати її!

Раптом відчинилися двері, і в каюту увійшов Плащевський.

— Розвідка б'є тривогу! — насилу вимовив він і мало не впав на канапу, ледве стримуючи блювоту — так загойдало його.

— От тобі й комісар від Люнда! Та тобі, голубе, на печі галушки їсти, а не плавати! — сердито відповів Ківі і глянув у вікно.

Плющевський промовчав. Діставши від Люнда таємне призначення на „зв'язкового з білими“, він взагалі почав поводитися дуже чемно і майже ніколи не заходив у розмови, нетерпляче чекаючи того часу, коли зможе цілком показати себе.

— Стривай! Там справді тривога! — крикнув Кульчицький і собі глянувши у вікно.

На переднім буксирі, що вів Вейне Філімонов, засвітилося кілька вогників.

— А не вірили, — підвівся Плющевський.

Ківі й Плющевський вискочили з каюти й подалися на капітанський місток. Плющевський посміхнувся: „Почалось!.. Власне, кінчається!“

Буксир Вейне дав сигнал і флотилія зупинилась. Буксир причалив до пароплава, і Вейне, наказавши Морозову покликати негайно лікаря, сам спішив до комісара.

— Що у вас сталося? — зустрів його Ківі. — Чого стріляли? Для чого дали вогні?

— Що сталося? Почитайте! — І Вейне подав Ківі пакет. Ківі повернув до каюти, за ним пішов і Кульчицький й. Вейне збігав знову на буксир — перевірити, чи прийшов лікар.

Високий, рудий Галунов, лікар флотилії, стояв над пораненим і слухав пульс.

— Ну як? Є надія?

Лікар подивився на злякане обличчя Вейне.

— Нічого страшного немає. Батько ваш буде здоровий. Йому тільки потрібний спокій. Отже, його треба перенести в каюту на штабний пароплав: там спокійніше

— Робіть усе, що треба! — крикнув зрадуваний Вейне і знову побіг до Ківі. Той, почитавши відомості, що були в пакеті, схвильовано підвівся йому назустріч:

— Хто дав ці відомості?

— Цілком певні люди. Я знаю. В чоловіка, що передав ці відомості два сина в червоній армії.

— А хто він? — настирливо допитував Ківі.

— Мій батько... — неспіливо відповів Вейне. — Він віз ці відомості, щоб передати нам, а ми, побачивши його човна, думали, що це ворожа розвідка... І я наказав стріляти...

— Він живий? — скрикнув Ківі.

— Він тяжко поранений...

— Де ж він тепер?
— Зараз біля нього лікар...
— Подбайте про нього! — і Ківі повернувся до Кульчицького. — Матеріали надто цінні! Тут вказано всі подробиці. Тепер я цілком і все розумію! Всі мої сумніви справдилися...
— А саме — несподівано втрутився в розмову Плющевський.

Ківі іронічно поглянув на нього:

— Досить важливі відомості про штаб білих...

Плющевський стурбовано глянув на Ківі, але, стримавши себе, промовив;

— Так чому ж ви мовчите? Чого стоїть флотилія? Час не жде! Білі можуть примітити нас і відкрити вогонь...

Раптом десь далеко вдарила гармата. За першим пострілом почулося ще кілька вибухів. Кульчицький і Ківі вибігли на палубу. Плющевський ішов позаду і задоволено посміхався:

— Що таке? — тривожно хтось запитав вартового.

— Білі помітили нас і відкрили вогонь!..

Над головою просвистіло кілька набоїв і з шумом шубовснули у воду.

— Назад! — крикнув щосили Ківі.

— Відступати? — перепитав Кульчицький.

— Краще відступати, ніж запропастити флотилію.

— Хід назад! — розносить рупор хрипкий голос начальника флотилії.

— Хід назад! — пролетіло по всіх частинах флотилії.

Заклекотіло під колесами, помалу повернувся пароплав, рвонувся назад. За ним пішли буксири.

Флотилія відступала.

Ківі і Кульчицький зайшли в каюту, обидва стурбовані, — тепер, як ніколи, стало питання: що робити? Становище було справді скрутне: вони не виконали наказу, а той саме час білі знають про їх перебування в озері! Кожної хвилини флотилія білих з Сердоболя могла наскочити й потопити їх.

— Я хочу тобі розказати таємницю... Поглянь, — тихо промовив Ківі, поклавши перед Кульчицьким лист, що привіз Філімонов. — Прочитаєш, буду казати далі.

Кульчицький уважно переглянув лист, звів очі.

— Ну, і що?

— Лист свідчить про зраду. Хто буде вести наступ проти такої закріпленої позиції, як Тулокса? Я вважаю, що тут... я тобі вже казав дещо про цей наказ, тепер скажу все. Я зупинив флотилію і в наступ не піду. Треба змінити маршрут...

Кульчицький глянув йому просто в очі, хотів щось сказати, але Ківі заговорив знову:

— Я певен, що білі знали про наступ давно. Розумієш? Чого, власне, сидить тут Плющевський? Чим він нам допомагає? Він лише гуртує біля себе... Він... — Ківі мало не сказав „сволоч офіцерська“, але стримався, згадавши, що й Кульчицький — колишній офіцер.

— Я знаю, що ви, товаришу комісарє, хочете говорити. Ківі пильно глянув у очі Кульчицькому.

— Я вас розумію, товаришу комісарє, — провадив той. — Ну, що ж, я скажу вам свою думку... Я також не довіряю Люндові. Я цілком упевнився на кількох фактах... але про них говорити ще рано... Але зв'язок з білими для мене безсумнівний.

— Гаразд... Але що нам робити зараз?

— Нас чекає розстріл, розумієте, комісарє?... Адже ми не виконали наказ штабу армії! Так от пропоную трохи виждати і вдарити знову на Тулоксу.

— Що ми можемо зробити з нашими силами? Ми ж загинемо.

— Я це розумію... Але що ж робити? Наказ!

— А я пропоную змінити маршрут...

— За новий маршрут я відповідальності не беру, — відповів Кульчицький.

— Я розумію вас: ви боїтесь відповідальності... Але вирішимо твердо: хай загину краще я сам, ніж сотня бійців, — категорично заявив Ківі. — Розвідка свідчить, що ми не можемо взяти Тулоксу. Я ще першого дня казав про це Щапкові.

— А що сказав Щап? — кwapливо запитав Кульчицький.

— Він надто врить Люндові.

Сперечатися далі не було коли: кожної хвилини білі могли потопити їх в озері. Що ж робити? Ківі бачив: Кульчицький не погодиться змінити маршрут, а йти проти Тулокси він, Ківі, вважає за неможливе. Хіба ж можна посилати дві сотні людей проти озброєних тисяч!.. Та й з кого складаються ті дві їх сотні? З них тільки може десятий був у бою на морі... Ні, Ківі не міг їх вести проти Тулокси! Але що ж робити? А Кульчицький знову своєї:

— Зараз саме час повернути назад. Розумієте? Ми вдарили несподівано на ворога — і виконаємо наказ штабу! Ми повинні не лякатися ворога. Хіба вперше ми так ідемо?

— Не вперше, звісно... Але я певен, що це наша загибель! Бо я певен, що білі знають про наш наступ. Це головне! — сердито промовив Ківі.

— І все ж я пропоную негайно повернути назад... і вдарити! Я не хочу бути розстріляним...

— Не будьте боягузом! Погляньте, тут показано все: де міститься штаб, головні позиції, склепи, батареї... А ми туди йдемо... на певну смерть!

— Що до цього, то ми й тут можемо загинути, — бачите, яка буря! — сухо кинув Кульчицький. — У всякому разі час вирішати, що робити? Нема чого тягнути!

В каюту, витираючи рукавом мокре обличчя, вбіг схвилюваний матрос.

— П'ятий буксир повний води! Просять допомоги... Його пошкоджено ударом об третій.

— Товаришу комісар, — захвилювався Кульчицький, — треба вжити негайних заходів, інакше ми потонемо!

Тим часом в одній з кают зібралося кілька командирів з Плющевським у центрі.

— Це зрадництво! — обурювався він. — Чому ми відступили?.. Нас хочуть потопити!

Командири похмуро мовчали. Тільки один з них кинув:

— П'ятий буксир он потопляє... а що робить комісар?

Плющевський бачив, що командири незадоволені, і вирішив використати це, щоб зовсім скомпрометувати Ківі.

— Товариші! — знову заговорив він. — Нам треба запитати командира й комісара, що думають вони робити? Що вони, потопити нас вивели, чи що? Коли потопити, то краще наступ!

— Подивіться справді, товариші, що робиться на буксирах! Ні, треба таки йти запитати, що думає робити комісар. Він зв'язався з цим командиром і хоче потопити нас, — підкинув приятель Плющевського, молодий блондин, недавно присланий в частину з Петрограда.

Тоді втрутився суворий Гейда, комісар пароплава.

— Товариші командири! З якої це речі слухаєте ви ці теревені? Хто дав нам право ображати комісара, загартованого революціонера? Хто дав нам право ображати командира флотилії, що став на бік радянської влади раніше, ніж ви всі зрозуміли, що таке є радянська влада? Потрібно запитати, вияснити... А тоді вже й горлати!

І, круто повернувшись, він подався до каюти комісара. Розгублені командири розійшлися, а Плющевський із своїм приятелем Біловим також пішли за Гейдою.

— Товаришу комісар, дозвольте довідатись, чому ми не наступаємо? Командири вимагають наступу, — мовив Гейда, вп'явшись очима в Ківі.

— Це зрада! Керівництво флотилії веде зрадницьку політику! — вставив Плющевський, ступивши на поріг. Я негайно повідомлю штаб

Кульчицький запитливо глянув на Ківі, — що робитиме тепер цей маленький нервовий чоловік?

Ківі був спокійний. Він скинув поглядом на Плющевського і, іронічно посміхнувшись, тихим, з ноткою байдужості, голосом відповів:

— А може ви вже й повідомили штаб... Хто вас знає? Так нашо ж тратити сили й повідомляти вдруге?

Плющевський скипів.

— Нам не до жартів, товаришу комісарє!—сикрикнув він.— Допіру всі командири висловили недовір'я... І вони... правильно роблять... Правильно! Я із свого боку негайно повідомлю штаб...

— Недовір'я?...—виставивши вперед голову закричав тонким голосом Ківі.—Нам не довіряти?

— Буксири потопаять, а ви що?... Це зрадництво...—стих сказав Білов, і зараз же вийшов з каюти.

Маленький Ківі був страшний.

— Можете недовіряти!—кричав він.—А ви,—повернувся до Плющевського,—можете ще десять разів повідомляти штаб про наше зрадництво! За флотилію відповідаю я! Я не боюсь нікого! Мене спинить лише смерть! Чули? Марш з каюти!... А ви, товаришу Гейда, і ви, товаришу командире, сидайте!

На чолі в Ківі виступили краплі поту, очі налились кров'ю. Коли Плющевський сердито грюкнув дверима, Ківі мовчки взяв олівець і почав писати.

— Що це робиться, не розумію!—після довгої мовчанки промовив Кульчицький, глянувши на комісара Гейду.

— Ні, ви розумієте, командире! Тут все ясно—на хвилину Ківі звів очі, а потім знову почав писати.

Перечитавши написане, подав Кульчицькому.

— Прошу. Термін виконання невеликий. Треба спішити...

Поки Кульчицький читав, Ківі стежив за кожним його рухом. Що скаже на це командир? Чи підтримає?

Кульчицький передав папір Гейде, а сам простяг руку Ківі.

— Згоден! Беру й на себе відповідальність. Гейде читав:

НАКАЗ

На підставі добутих розвідкою відомостей попередній наказ штабу армії про наступ на Тулоксу касую.

Онезьку флотилію цього числа наказую розбити дві частини.

Першій частині флотилії в складі п'яти перших буксирів і міноносець наказую вести наступ на Тулоксу й до 9 години ранку очистити позицію.

Другій частині в складі решти 7 буксирів, міноносець й двох пароплавів наказую ліквідувати білих у Відлоці, зруйнувати там порохові й збройні склепи. Термін виконання—до 8 годин ранку. Після ліквідації білих у районі Відлоця другій частині пропоную зв'язатись з повстанськими частинами району, залишивши там невеличкий загін; решті суден рушити на допомогу першій частині, відкривши перехресний вогонь по Тулокських позиціях білих.

Першій частині пропоную негайно зв'язатись з пішими частинами червоної армії.

Командиром і комісаром першої частини флотилії призначаю тов. Гейду. Командиром другої частини призначаю т. Кульчицького; помічником і комісаром буду я.

За контрреволюційну агітацію серед команд складу Плющевського іменем революції наказую заарештувати.

Комісар Ківі!

Дочитавши наказ, Гейда глянув на Ківі.
— Чи зможу я, товаришу комісарє...
— Зможеш! Повинен.

69

Флотилія, відступивши в озеро, перешикувалась. Одна частина її мала вести наступ на Тулоксу, друга йшла на Відлицю. За планом Ківі, наступ на Тулоксу повинен був лише відвести головні ворожі сили від тої частини флотилії, що мала наступати на Відлицю. Відлицька частина мала зруйнувати склепи й артилерію та сполошити тил ворога, і аж тоді вдарити перехресним вогнем на тулоцькі позиції.

...Ішли без вогнів. Вітер, як і раніш, кидав буксири, заливав палуби, трощив щогли. Стояла темна ніч. Сіре, заткане хмарами небо зливалося з сірими хвилями.

Ківі стояв на капітанському містку поруч Кульчицького і, встромивши очі в сірий сутінок ночі, мовчав.

На палубі було тихо. Бійці готувалися до бою,—кожен по своєму: одні були цілком спокійні, дехто навіть наспівував стиха,—може, щоб забути тривогу, інші хвилювалися—їхні великі злякані очі вдивлялися то в береги, то в озеро. Що жде їх там? Хто зна, що принесе їм вогненний ранок, і кожний стискав у руці рушницю.

Раптом з берега майнули кілька пасом світла й потонули в сірій мжичці.

— Близько берег,—спокійно промовив Кульчицький.—Час готуватись.

Кульчицький подав гасло й знову застиг на містку. На буксирах заворушилися люди: тихі голоси ще раз кинули тривожне „готуйсь“—і знову тиша.

Тільки з боку Тулокси зрідка долітали гарматні постріли. „Що буде там? Невже не пощастить?“—думав Ківі.—Що тоді? Що? Ківі підсунувся ближче до Кульчицького, хотів щось шепнути йому, але той не слухав. Він дивився на берег, де вже віднілися чорні купи будинків, баня мурованої церкви й стіни заводу. Кульчицький мовчав.

Раптом буксир Вейне дав тривожний сигнал. Кульчицький повернув голову до Ківі й тихо промовив:

— Ми біля берега. Буксир Філімонова дає тривогу.

Ківі вп'явся поглядом у берег. Там—сон і тиша.

— Чого ж мовчимо?—нервово шепнув хтось біля гармати.— Тепер видно як на долоні... От утяти б!

— Хіба на капітанському містку не знають, коли почати? Не бійсь,—тихо відповів інший голос.

Прислухаючись до цієї розмови, Кульчицький виждав, поки флотилія вишикувалась і панцерники вийшли наперед.

Тоді Кульчицький повертається до Ківі й, легенько посміхнувшись, тихо мовить:

— Починаємо, товаришу комісарє...

70

Вейнманен був певний перемоги. Він вчасно перекинув всі сили в Тулоксу, підвіз туди гармати, викопав окопи й перекинув про всякий випадок добірну роту для охорони порядку—все це не тільки гарантувало від нападу, а й давало можливість, як планував Вейнманен, відразу розбити ворожу флотилію й розвинути наступ на всьому фронті Надозер'я. Словом, Вейнманен зробив все, чого вимагав у листі Лյонд і про що написано йому з Гельсінгфорса.

Перед наступом, сповнений надій, Вейнманен послав два листи в Гельсінгфорс. Перший на адресу дружини. Слав тисячі поцілунків, запевняв, що скоро повернеться переможцем і під кінець щиро вітав усе товариство пана Ойнонена—Симолу, професора, генерала Вальдена, словом, усіх знайомих. Другий, шифрований лист Вейнманен послав у генштаб.

„Телеграму вашу одержано. Контакт з більшовицьким штабом в особі Лյонда встановлений. До наступу все підготовлено, головні сили армії перекинута в Тулоксу. Відбивши наступ червоних, негайно наступатиму по всьому фронту, розраховуючи того ж дня взяти Олонєць і виставити застави на Лодейне. Полковник Лյонд обіцяв Лодейне здати без бою.

Тієї ж ночі Вейнманен наказав влаштувати бенкет на честь переможних своїх частин, що вранці мали йти в наступ.

Коли Вейнманен прийшов до будинку Нікітіна, вечірка вже почалася. На вечірку з'їхався увесь цвіт Карелії, тут були делегати вільних карельських земель, комендант міста Соколов, пан Лесо, майор Герцен, кілька штабних офіцерів, вчителька й дочка Нікітіна Тіна.

Майор Герцен уже був п'яний; одвісивши товсті слиняві губи, він ледве тримався на стільці. Коли Вейнманен переступив поріг, Герцен, заточуючись, пішов назустріч з чаркою в руці.

— Пане Вейнманен! Ура! Панове—ура!—лепегав п'яно Герцен.—Через годину ми вирушаємо в Олонєць... А чи є машини?—згадує раптом майор і, ступивши до порога, щосили гукає на ад'ютанта.—Гей ти, гельсінгфорський студенту! Щоб на ранок була мені машина! Панове!—повертається він знову до всіх.—Я наказав! Отже, ідемо! Пане Вейнманен! дайте я вас за щирість поцілую! Йй-богу, поцілую!..

Майор ліз до Вейнманена цілуватись, але Лесо його затримав. Тим часом Вейнманен сів за стіл і всі стихли.

— Панове! Я хочу сказати кілька слів!—промовив Вейнманен, гордо оглядаючи крізь пенсне присутніх.

— Увага!—крикнув Лесо й запобігливо глянув на Вейнманена.—Пан Вейнманен хоче говорити! Увага, панове!

— Панове! Сьогодні ми святкуємо перемогу, а завтра вранці ми знову кинемося вперед! Завтра ми будемо в Олонці, згодом у Лодейнімі! Вип'ємо ж чарку за всіх, хто бере участь у цьому славному ділі! Словом, за всіх нас!—і Вейнманен підняв чарку над головою.

— За червоних голубчиків, що полягли в кузні!—вискnuв Лесо.

— За упокой Юплова та за карельську автономію—п'яно промовив Нікітін.

— За Адамова!—гукнув Соколов.

— Пийте за Карелію! За нашу рідну Карелію!—крикнули разом жінки.

— Словом, за всіх і вся!—гукнули всі й перекинули чарки.

...Згодом Тіна сіла за рояль і почала грати вальс. Всі кинулись танцювати. Майор Герцен спочатку тільки дивився на товсті ноги жінок, а потім, запросивши вчительку і собі пустився танцювати, трусячи товстим задом. Раптом пан Герцен зупинився, а вчителька відскочила від нього, злякано скрикнувши:—В пана майора Герцена почалася блювота.

— Води! Вивести геть,—почулись голоси.

Нікітін з Соколовим винесли майора до іншої кімнати, вчительку заспокоїли і вечірка тривала далі.

Вейнманен довго сидів поруч Тіни, заглядаючи в її великі сині очі, потім раптом простяг до неї руку й промовив:

— Прошу...

— А хто грати буде?—зняйомівши спитала Тіна.

— Ми так... Хай подивляться...

Тіна підвелася й простягла руки Вейнманенові. Всі стовпились повід стінами, дивлячись на такого шановного гостя.

— Оце тобі зятьок... Ще генералом будеш,—шепнув Соколов Нікітіну що не відривав очей від дочки й Вейнманена.

— Куди там! У нього напевне панна є... А втім... Це як вона зуміє... Може й скрутить...—промовив Нікітін, почухавши потилицю.

Втомившись танцювати, Тіна сіла за рояль, і знову почалися танки.

— Гуляй, панове!

— Гуляй до ранку!—кричали в'юнкі офіцери, кружляючи в танку.

Вейнманен знову сидів поруч Тіни.

71

Рипнули двері, і в кабінет Шапа увійшов розлютований Люнд. Він одержав сьогодні радіо-в'стку від Плющевського про зміну маршруту флотилії,—виходило, що все, про що він

писав Вейнманенові, пішло за вітром! От тобі й договореність з Гельсінгфорсом!

— Чорт зна що діється на фронті,—почав він.—Комісари частин не виконують наших наказів! Флотилія безумовно попаде в руки білих. Я за такі дії вашого комісара не відповідаю!

— Що сталося? В чому річ?—підвів великі очі Щап.

— Що? Ви й досі не знаєте? Флотилія під керуванням вашого нового комісара хоче... віддатися в руки білих! Отой ваш Ківі визначив зовсім нові точки нападу: замість Тулокси, флотилія пішла на Відлицю. А це значить без бою віддати нашу флотилію ворогові! Я вимагаю повернути їх назад! Це ж контрреволюція. Ми даємо накази, а вони їх змінюють... Це, звичайно, не без участі Кульчицького... Він офіцер колишній... Знаю я його! Отже, пропоную негайно зняти керівництво флотилією і передати її до рук надійніших людей!

— Я все ж не можу вас зрозуміти... Що сталося? Ківі змінив наш наказ? і замість Тулокси пішов у наступ на Відлицю?

— Так. Він змінив наш наказ. Крім того, він арештував Плющевського.

Щап здивовано дивився на Люнда, нишком проклинаючи себе за те, що не зняв Ківі, коли він наговорював на Люнда. А тепер запроєктований наступ зірвано! І хто ж зірвав? Комісар! Що ж робити?

А Люнд знову своєї:

— Я вимагаю негайно зняти таке керівництво й передати до ревтрибу, а зараз негайно розпочати наступ на Тулоксу. Одному з нас треба виїхати на фронт.

— Так, я сьогодні виїзду... Ви зостаєтесь тут,—промовив Щап, після довгої мовчанки.—З'ясую на місці всю справу, тоді передам винних ревтрибові. Це, дійсно, нечувана за часів революції справа.

— Так ви, значить, ідете самі?

— Так, сьогодні. Я виїжджаю на Олонець, а там викличу його.

Люнд вийшов, стурбований ще гірше: він аж тепер зрозумів всю небезпеку, що загрожувала йому. Що, як наступ справді вдасться? Може повідомити Вейнманена? Але як? Та чи й встигне Вейнманен, навіть знаючи про наступ червоних, сконцентрувати тепер усі сили у Відлиці? Вона ж тепер зовсім порожня;—всі сили білих кинуті на Тулоксу...

Люнд майже бачив загибель усіх своїх планів,—хитрий Ківі обдурив його.

72

П'яні, заспані делегати й офіцери аж до ранку кружляють у прокурево-кислій кімнаті—ждуть вістей про перемогу під Тулоксою. Вейнманен уже кілька разів ходив до телефону, але щоразу діставав якісь невиразні відповіді. Вейнманен на-

решті довідався, що червоні показалися були на озері, але після кількох гарматних пострілів з Тулокси відступили. Цього ж, власне, й чекав Вейнманен..

Зрадуваний, він переступає поріг кімнати й виголошує:

— Панове! Більшовики під Тулоксою відступають. Перемога забезпечена. Наші йдуть у наступ.

Офіцери потяглися до чарок.

— За перемогу! Ура! Ура!

— Розбудити пана Герцена! Час самим іти в наступ!

Офіцери вдягають шинелі, підперізуються й поспішають до дверей.

— На більшовиків! В останній бій... На Лодейне! Пітер...— лунають веселі голоси.

І раптом чийсь тривожний голос:

— На березі червоні! Червоні!

Зникла веселість, замість неї—жах. Гості застигли, ніхто не сміє поворухнутись...

— Панове! Брехня! Червоні раніш підуть на Тулоксу. У мене певні відомості! Ніяких більшовиків на березі немає!— кричить Вейнманен, але близький вибух заглушає його голос.

Брязчать шибки, хитаються стіни, червоне світло спалахує за вікнами... Що сталося? Хто стріляє?

Гості кидаються, хто куди: хто в двері, хто в вікна, а інші тут же припали до землі, припинили... Що це буде?

Розгойдане озеро трясло зеленою гривою. Ківі, стоячи поруч Кульчицького й слухаючи висвист ворожих куль у тумані, відчув всю важливість розпочатої операції—і всю її трудність. Що могла зробити купка людей на буксирах проти артилерії білих? Перед очима стає чорна примара поразки... Тоді його, винуватця, судитиме ревтриб... Розстріл... Що може бути страшніше за розстріл своїми? Він, Ківі, був кілька разів засуджений білими... а тепер прийме смерть від своїх! А все через партизанство.. Через переоцінку власного я.

А на березі лунає гучне ура, безперестанку раз за разом... Видно, як там метушаться солдати, біжать, повертаються, падають... Чути, як тріскотять кулемети, потім затихли. Відгукнулась батарея білих і теж замовкла. Раптом страшний вибух покрив усе,—це спалахнули військові склепи.

Люди кидали зброю, одіж, поранених товаришів—і втікали за місто. Вейнманен, давно покинувши всіх—штаб, пана Лесо, майора Герцена,—ледве вибрався з того пекла: треба було рятувати життя, воно найцінніше за все: за армію, військових товаришів, друзів, честь...

Майор Герцен, розбуджений вибухами, кинувся до дверей, як був—у самій близькі. За ним, спотикаючись, падаючи, бігли в натовпі утікачів-солдатів пан Лесо, Нікітін, Соколов, поважні делегати—всі, що були на вечірці. Всі утікають... Куди? Байдуже. Аби не zostалися в руках хитрих більшовиків.

Берег святкує перемогу червоних. Вони заповнили всі вулиці, забрали всі склепи й батареї, звільнили в'язнів, замкнених у кузні.

— Товаришу комісарє! Взято 11 гармат, 48 кулеметів, безліч рушниць!—рапортує Вейне Філімонов Ківі.—Білі кинули все: від одєжі до зброї. Червоні частини просунулись далеко за місто.

Ківі щосили трясє руку Вейне, і той поспішає до свого батька.

— Тепер на допомогу Тулоксі,—там видніється широка червона заграва, вітер доносить звідти звуки пострілів. Там вирішувалася доля загону Ківі і його самого. Але Ківі тепер спокійний. Він певний перемоги.—Тулокса впаде!

73

На вулицях повно людей, всі поспішають на площу, де має бути мітинг. Повітря аж гуде від радісних вигуків:

— Товариші, вітаємо червону армію!

— Ми всі йдемо на допомогу Тулоксі!

— Ура! Хай живе червона армія!

— Флотилія!

— Вейне!

— Товариші, замовкніть! Слово має комісар флотилії товариш Ківі—гукає підпільник Васильєв.

Ківі ледве проштовхується з натовпу.

— Товариші! Вітаю вас!—і замовк схвильований. А натовп знову вибух радісними вигуками.

— Товариші!—намагається перекинути всіх Ківі.—Я хочу сказати вам кілька слів... Наше завдання—йти на Тулоксу! Там ще йде бій..

Галас ушухає, всі присуваються ближче до Ківі, і він коротенько розповідає про події під Відлицею. Згодом чоловіки під керуванням Васильєва рушають шляхом на Тулоксу, Ківі з командирами рушають оглядати штаб білих.

У кабінеті головного керівника білої армії на столі розкидані папери, карти... Все, як учора.

Ківі сідає за стіл, переглядає папери. Списки шпиків... Списки розстріляних.. Серед них Вейне найшов прізвище брата. Це була перша звістка про Юку. Навіть батько нічого не казав про нього—не хотів мабуть тривожити Вейне...

Ківі звів очі на Вейне.—Що з тобою? Чого ти такий?

Вейне промовчав.

— Та що з тобою, товаришу Філімонов?

— Брат...— тикнув Вейне пальцем у списки розстріляних і відвернувся до вікна.

Раптом задзвенчав телефон. Ківі простягає руку до трубки, слухає, потім закриває трубку й тихо шепче:

— Товариші, дзвонять білі...— І знов у трубку:— Кого? Пана майора? Це я. А хто говорить? Тулокса? Що сталось? Шо? Ви кидаєте Тулоксу? Чому? А? Червоні висадили десант? Що робити, питаєте?

— Негайно відступати. Так, так, Наказую. Червоні далі Тулокси не підуть.

Ківі повісив трубку й весело глянув на командирів:

— От так розмова! А, товариші? Вони відступатимуть... Значить, зустріч готувати треба... Негайно наздогнати Васильєва й наказати йому добре їх зустрічати!

І Ківі знову береться до паперів.

Листи з Гельсінгфорса, телеграми, відозви... Раптом перед очима в Ківі призвище Люнда. Це лист самого Люнда до Вейнманена. Ківі, припавши до столу, перечитує його кілька разів і не вірить сам собі. Так, значить, Люнд справді зрадник. Значить, Ківі вірно розцінив наказ. Тепер він зможе все розкрити Шапові. Нехай визнає свою помилку. Тепер зрозуміло, чого їхав на фронт і той Плющевський—він їхав продавати червоних. Як добре, що Ківі арештував його!

Ківі засовує листи Люнда глибоко в кишеню шинелі й весело дивиться на Вейне, що став на порозі.

— Товаришу комісарє, депеша із штабу.

— Давай! Давай!

Переглянувши швиденько депешу, Ківі звів очі на Вейне.

— Відкликають в Олонець...

— Чому, товарише комісарє? Що сталося?

— Не знаю. У всякому разі я сьогодні виїжджаю. Керувати всіма операціями доручаю вам.

74

Суворий Шап, той самий Шап, що недавно ще загрожував ревігрибом та лякав розстрілом, стискає маленьку руку Ківі, обнімає його. Цілує.

— Перемогли, Ківі!

— А перемогли, Шапе! Білі втекли зовсім з надозерного району. Ми їх так вичистили!

— Молодчага!— сміється Шап і враз похмурнішає:

— А знаєте, чого я приїхав сюди?

— Звідки я можу знати, чого таке велике начальство їздить на фронт?

— Арештувати тебе. За зміну нашого наказу!

— Мене? Ні, товаришу комісар! Доведеться арештувати когось іншого... Розумієте? Іншого, а не мене,—підкреслює Ківі останнє слово.

— Знову натяки на Люнда? Пусте! Він віддана нам людина. Взагалі, Ківі, ти... гарячишся! Чому ти арештував Плющевського?

— Тому, що зрадник. Щоправда, коли я дав наказ його заарештувати, я ще не знав цього.. У мене була тільки підозра... А тепер... Тепер я певний.

— Пусте! Не вірю! Ти мені говорив таке й про Люнда, а дивись, який чудовий проект наступу він склав! Перемогли!

— Перемогли,—ще раз potwierдив Ківі. Але чому? Тому, що ми змінили наказ. А якби не змінили... Дивись!—і Ківі поклав перед Шапом наказ, підписаний ним же і додаткові корективи до нього й пояснення для Вейманена, що написав кілька днів тому Люнд. Шап довго переглядав папери, не підводячи очей на Ківі, що ходив по кабінеті повітпаркому, стиха наспівуючи марсельезу.

Перечитавши папери, Шап, похиливши голову, замислився.

— Ну, як тобі це подобається?—посміхнувся Ківі.—Ці папери знайшли в штабі білих серед інших цікавих для нас документів.

Шап підвів голову, але мовчав. Видно було, що йому важко зрозуміти цю нечувану підлоту.

— Знайшли в паперах штабу?—перепитав він.

— Еге ж. Там знайшли багато важливих документів... Вони ж все кинули! Не тільки папери—гармати, кулемети, набої...

— А де Плющевський?

— Заарештований.

Шап знову замовк. Та й що він міг сказати? Він же так довіряв цьому спецові, покладався на нього... І ось... зрада! Значить, ролі змінились,—порушив мовчанку Ківі.—Тепер не мене до ревтрибу, а тебе за недогляд.

Шап винувато глянув на Ківі:

— Пропа! А що було б, якби він зробив своє діло!

— Це, значить, навчить тебе бути обережним! А тепер до діла. Де зараз Люнд? Його негайно арештувати!

Шап взяв телефонну трубку й попросив штаб.

— Попросіть товариша Люнда! Що? Немає?—і Шап, кинувши трубку, розгублено глянув на Ківі:

— Виїхав до Петрограда!

— Значить, утік, гад!—кинув Ківі.

— Треба негайно повідомити особливий відділ армії. Вам, товаришу Ківі, доведеться зараз же виїхати в цій справі до Петербурга... Тут пахне не одним Люндом!

— Шап, ти пам'ятаєш як мене лаяв? А чия правда, га? Бачиш: Люнд утік, Плющевський заарештований...

— Не говори!—благально глянув на нього Щап і заспішив:—Так от, ти мусиш негайно виїхати до особливого відділу й там мусиш дати свої в цій справі пояснення.

— А фронт?

— Я сам буду тут...

— Тільки ж не пускай Плющевського! Він знає багато дечого.

Того ж дня Ківі виїхав до Петрограда.

Хроніка життя

*До всіх Архангельських і Олонецьких карелів
Геть владу більшовиків і російський гніт!*

КАРЕЛІЮ—КАРЕЛАМ

Століття як царський уряд підкорив собі Карелію. З того часу карели в Росії були ніщо як раби..

Наша освітня робота і світова війна розбудила від сну наш нарід. Він зрозумів своє пригнічене становище і достоїнство своєї нації. І тоді наш нарід почав вимагати своїх прав.

Нова влада—більшовики. Вони силою зброї, кривавою справедливою прогнали з нашого краю власний уряд, пригнітили паростки свободи карельського народу.

Браття карели, тимчасовий уряд Карелії (на півночі) обраний Ухтінським обласним з'їздом представників: Оуланка, Тунгу, Витсапале Писторяви, Ухти, Бускиними, Кондокії, Кіймасівяри, Кестинги для ведення справ карельського народу звертаються до всіх карелів:

Звільнімося спід влади більшовиків. Геть їх. Більшовики обіцяють карелам солодкі обіцянки. Замість свободи, на багнетах, накритих куском червоної матерії, новий гніт карелам.

Браття карели, коли дійде до вас ця відозва, збирайтеся, ідіть на допомогу вашому уряду. Ми хочемо, щоб Карелія осталася карелам. З вами, з нашими гаслами ідуть також представники олоонецьких карелів. Юплов і друзі народні, Карели із Онезького озера, Сюверінського до Білого моря, до Кандалакші стали на допомогу нашому урядові. Відділяйтеся від більшовиків. Допомогайте власному урядові. Ми, тільки ми хочемо дати свободу нашому народові, хліб і мир.. При першій же змозі ми скличемо установчі збори з представників всієї Карелії. Ми самі організуєм самостійну карельську державу...

Принеси, карел, свою роботу на допомогу цієї мети. Кажі про це в своїй сем'ї, сусідам, розсилай цю відозву скрізь, зупиняй тих карелів-бідняків, що по своїй некультурності стали на бік більшовиків!

Геть від Росії. Карелію карелам! Тимчасовий уряд Карелії.

75

Тепер—в особливому відділі—Ківі розповість усю цю історію з Ляндом і, крім того, полає трохи Щапа,—хай не буде такий необережний!

В Петрограді Ківі також побачить Сюзанну. Йй він теж має багато чого розказати. Про батька, про себе... Власне, до неї насамперед Ківі й піде,—адже поїзд прибуває дуже рано, коли у відділі ще не працюють—о шостій.

Так і зробив. Вулиці були ще пустельні. Деякі з них були перегорожені купами мішків з піском. Майже на кожному розі стояли вартові, доводилося показувати свої документи. Перед самим Олександрівським садом Ківі побачив гармати. Два місяці тому, коли Ківі їхав на фронт, нічого цього небуло; а тепер місто наче фортеця... значить, Петроград чекав нападу ворога... Певне, були й мобілізації... І Ківі занепокоївся,—чи в місті тепер Сюзанна, чи побачить він її?

От, нарешті, її будинок, сірий, мовчазний, як і колись. Високі чорні вікна. От її вікно... Добравшись сходами до дверей, Ківі обережно натис білу кнопку. За дверима, десь у глибині квартири, самотньо задзеленчав дзвінок і затих. Чому ж не виходить Сюзанна? Чому взагалі ніхто не йде відчиняти? Хоч би довідатись, де вона, що з нею?... Ківі безсило прихилився до одвірка, схвилюваний почуттям великої втрати—він більше не зустрине її...

Тоді Ківі ще раз кладе пальця на білу кнопку і довго тисне... Дзеленчить дзвінок, глухо розсипається в порожнечі. І раптом рипнули двері.

— Що за нахабство!—чується за дверима сердитий жіночий голос.—І якого чорта в таку рань... Що в нас тепер служниці є, чи що, щоб відкривати двері!—і на порозі з'являється руда господиня квартири.

— Скажіть... Смельчакова дома?

— У нас такої немає.

— Алеж вона раніш у вас жила...

— Жила якась комуністична панночка... Але вона...

— Що вона?

— Умерла,—кинула господиня і зачинила двері.

— Пождіть хвилинку!—кинувсь Ківі до дверей.

— А йдіть собі від дверей! Кажу ж—померла,—і руда господиня ще раз грюкнула дверима.

Ківі, спершись на одвірок, заплакав.

5 липня.

...Лежу в лікарні, в затишній, але... страшній кімнаті:—в ній, певне, не один зустрів свою смерть... А що буде зо мною?

Лежиш і мимоволі починаєш згадувати своє життя,—так сумно лежати! Добре, що навідують товариші з комендатури. З рідних ніхто не заглядає, бо їх... немає... Батько десь в Олоні. Сусіди? Вони, як і господарка, певне, радіють, що „комуністична панна“ злягла в ліжку і може більше не встане! Господарка—та, звісно, хоче моєї смерті: вона ж знає, що я

посилала її одного родича разом з іншими буржуйчиками копати окопи, носити пісок, виводити барикади на вулицях Петрограда... Тепер вона радіє.

7 липня

...Заплющу очі, скерую думки на минуле. Заслання. Голод. Смерть матері... Та хоч і яке важке те минуле, все ж згадувати його приємно. Може тому, що в минулому—дитинство...

9 липня

Сьогодні несподівано принесли звістку про смерть батька... Його застрелили. Невже і мені доведеться вмерти, не побачивши нового життя, яке з такими жертвами одвоювали ми?

Повідомлення прислав не Ківі... Злий, недобрий Ківі... Він же напевно знає про це, а мовчить.... А може, боїться сказати мені? Чи, може, забув?..

76

10 липня

Вчорашній день був для мене важкий. Смерть батька... Як важко звикнути до цієї думки! Але треба звикати—ось воно офіційне повідомлення... смерть! Ні, я не можу ніяк цього зрозуміти...

15 липня

Я кілька днів не брала олівця в руки—так гнітить мене думка про самотність. Ні батька, ні матері... Хто ж у мене є? Ківі... Якби він знав... Але де він? Чому немає вістки від нього?

Яке різне життя в людей! Воно—як човен: в інших стоїть на березі, погойдуючись спокійно, а в інших женуть його хвилі, аж доки знівечать!

16 липня

Позавчора я намолола такого, що й сама не можу розібрати! А все через ту звістку про батька... Вразила вона мене, пригнітила... Стала я й фізично почувати себе гірше... Невже ж я більше не встану? Невже?

17 липня

Сьогодні я не маю сили писати... Але де Ківі? Невже він не прийде до мене? О, недобрий той Ківі! Зник десь, не обзивається... а потім прийде, коли мене ховатимуть... Але ж я хочу жити! Жити не так, як досі! І житиму! Житиму! Житиму! Чуєш, смерте? Я кличу тебе на герці! Виходь,—побачим, хто кого здолає!.. Я ще побачу його!

18 липня

І хоч легені хриплять, хоч голова вернеться—я хочу жити! Боротися! Чуеш, смерте,—я хочу жити!

77

Літнє сонце востаннє облило розтопленим золотом гребені хвиль і заховалося за лісом по той бік озера.

З саду легенький вітрець ніс у вікна запах липи. Аліса, відхиливши фіранку у вікні, дивиться у вечірню далечинь і гірко плаче.

Ще сьогодні ранком вона була така весела, коли виїздила запрошувати своїх друзів до себе на вечірку, а тепер їй не до гостей, не до веселощів! Заточуючись, затуляючи вуха, щоб не чути п'яних вигуків гостей у сусідніх кімнатах, вона підходить до столу й знову перечитує лист Еро.

...Алісочко! Далека моя золотокоса!

З боєм берусь я писати тобі цього листа, що має заперечити всі мої попередні листи, телеграми і повідомлення!

Сльози туманять їй зір, руки тремтять, але вона стримує себе і читає далі.

...Алісочко! Я хочу розповісти тобі все, що сталося. Вір мені, що ніхто з нас не міг цього сподіватись! Пам'ятаєш, любя, з якою певністю перемоги виїхав я на фронт? Я жив вірою в ту перемогу! Тай хто не вірив у неї? Починаючи з кожного штабного в Гельсінгфорсі ікінчаючи кожним рядовим у мойому війську—всі були певні перемоги. Бо хто ж знав, що ті більшовицькі бандити можуть так воювати?! Я думав, як і всі,—що перемога наша буде швидка й разюча; сособливо я був певен того, коли наш штаб одержав з Гельсінгфорса повідомлення про домовлення з Люндом. Зв'язавшись із ним безпосередньо, я й зробив усе за його порадами. А виявилось, що цей Люнд обдурив мене! Та й не самого мене та мій штаб, а й штаб Гельсінгфорський!

Ми готувалися дати червоним бій у певному місці й забрали туди кращі наші сили, як і було умовлено з Люндом, але цей зрадник, замість повести свої головні сили саме на закріплені наші позиції вдарив у наш тил! І от, уже святкуючи свою неминучу перемогу, ми раптом почули гарматні постріли в нашому тилу. Спочатку ми подумали, що це вибухи в районі наступу червоних, аж раптом гарматні набой почали вибухати під вікнами нашого будинку. Щоб дізнатися, що сталося, я вискочив надвір—і тут перед очима в мене блиснули червоні огні на озері! Уявляєш, Алісочко? На чорному озері червоні огні! Це був страшний момент! При світлі цих вогнів я побачив, що на березі аж кишить їхніх бійців! Вони йшли на нас, не думаючи про смерть! Вір мені, Алісо,—ніщо не могло спинити їх; у всякому разі не наше наймане військо, це була поразка. Ми ледве вибрались живі, покинувши гармати, кулемети, набой, навіть папери штабу... Ми тікали, хто в чому міг... О, Алісочко, любя, якби ти бачила весь той жах і ганьбу! За кілька хвилин ми розбіглися, як... руді миші... Нас урятував густий ліс.

Отже, поразка! Тил наш зруйновано, червоні забрали все. Армії більше не зібрати,—вона розвіялась, здеморалізована страхом. Сам я тепер у Сердоболі, де повно обірваних сфіперів, колишніх наших штабистів та карельських „діячів“. От і все, Алісо... Від наших мрій залишилися самі згадки..

Аліса підвелася, ступила до дверей.

— Панове!—почувся зза них голос її батька.—Тепер уже час випити за наш договір з Англією! Наше товариство тепер має чим торгувати з нею! Карельські ліси—наші ліси! Це справа доконана, це факт! Вип'ємо ж і за наших помічників у цій справі—за пана Кеттунена, за Симола, за пана Вальдена! Вип'ємо за...

Раптом на дверях з'явилась Аліса.

— За панну Алісу!—підхопив Вальден, але та тільки сумно глянула на нього і мовчки подала батькові лист.

— Прочитай, татку...

І гірко посміхнувшись до всіх,—нездужається мені... голова болить!...—вона знов причинила за собою двері.

Ойнонен ніяково глянув на гостей, поставив чарку і взявся до листа. Побачивши підпис Еро, старий почав швиденько переглядати листа і раптом зупинився, зблід...

Старий Ойнонен зрозумів,—усе пропало! Але стримуючи себе, підвів голову:

— Пусте! Це потім, панове...

І випроставшись, хрипко гукнув:—За ліс!

Задзвеніли чарки, залунав сміх—гості святкували перемогу. Тоді господар непомітно вислизнув зза столу і зник,—він знав, що їх спіткала поразка.

Причинивши двері до вітальні, старий Ойнонен безсило упав на ліжко.

ХРОНІКА ЖИТТЯ

... Ми, громадяне прикордонної смуги, вітаємо нашу радянську владу і заявляємо, що не хочемо йти до Фінляндії, не хочемо бути рабами Фінляндії. Ми хочемо бути вкупі з Вільною Росією, хочемо бути під керівництвом Червоного центру. Геть тиранів. Хай живе Радянська Карелія.

Голова зборів волості Відлиць Любський

МОСКВА ЛЕНІНУ КАЛІНІНУ

... З'їзд представників Карельського трудового народу всієї Олонецької та Архангельської губернії, зібравшись в м. Петрозаводському для обмірковування питань організації *Карельської Трудової комуні*, шле свій сердечний привіт ВАМ, ідейним керівникам і організаторам боротьби працюючих мас Росії проти хижаків всього світу, вибирає ВАС почесними головами з'їзду.

Дорогі товариші вожді! Ми, представники працюючих мас Карелії і учасники великої боротьби за соціалізм, вкупі з працюючими Росії і всього світу, заявляємо, що не покинемо поля боротьби, не вийдемо з лав борців, доки не звільнимися від капіталістичного ярма і не завоюємо *Радянської влади* во всьому світі. Геть капіталістичні порядки.

Хай живе братерський союз трудящих всього світу

Президіум з'їзду: Гюлінг, Нікітін, Кунжієв.

... Карельські працюючі, зібравшись на станції Масельгські в кількості 650 чоловіка, з радістю вітаєм утворення Радянською владою на основі самовизначення нації автономної Карельської комуни. Ми не хочемо з'єднання з білою Фінляндією. Ми хочемо вільної радянської Карелії в тісному єднанні з радянською владою всієї Росії і інших радянських республік. Хай згинє фінська буржуазія! Хай живе радянська влада в Фінляндії! Хай живе Червона армія, захисник радянської влади од всесвітньої буржуазії, а в тому числі і од білої Фінляндії!

Голова ревкому Гюлінг

і в. м а л о в і ч н о

с у д і д е!

Пісне побід, що лунаєш в поході,
В ритмі незламнім твердої ходи, —
Радість кохання, що відгук надходить,
Як відблиски сонця на ріках, на водах,
Як розквіт і розмах, як сміх молодий. —

Тривоги сигнал це, що впав ненароком,
Це крові приплив до спотілих скронь,
Слова — це набої нагріті під боком,
це вправи, маневри щодня і щороку]
з протиповітряних оборон.

Тебе я співатиму, пісня моя!
Такою лунатиме радість моя!
Пісню радію. Радість співаю, —
Ненавість, любов більшовицького краю.

В поході я. Насправді це, не сон —
У снах не бачено таких іще походів.
Йде Балицький, йде поруч з ним Карлсон.
Менжинського хода, сталевий крок Ягоди.
Мой ході, ось чую, в унісон
Чийсь крок по ритмові найбільш підходить.
Це ж він, нач Н-ської застави
Що з ним ми вирішали справи
Геройства, честі, доблесті і слави.

Ми привіталися, як друзі, щирі, давні,
Боїв соратники, як зодчі, постові,
Що поділяли перемоги славні,
Тривожні дні і ночі дощові,
Завжди однакові, в степах, у плавнях,

У зарослях лісних і в луговій траві.
Як і тепер, були нам незнайомі
Стареча неміч, примиренство втоми,
Вагань гнилих і невдовольень гомін.

Відлунке над хід, відзвонке обабіч
Об нив розгін, шибок прозоре скло, —
Так ранок світлий наступає на ніч,
Так справедливність наша нищить зло,
Так нас зустрінутись очима навіч —
В злютованих шерехах безліч йшло.
Іскриться гнів з очей, луна навколо гуд
Квітки несуть, вітають із споруд, —
Судить іде наш справедливий суд.

Упало — суд іде! — Як правда невмолимо,
Як камінь важко, дужо, як набій.
І заразом яскраво, світло зримо, —
Так море буряне об скелі б'є прибій.
Так скоро дні біжать, так навздогін за ними
Летять думки у голові моїй.
Так суд іде. Ступає трибунал,
Наказ країнами, світами пролунав —
Торкав глибин, над голови зринав.

А судді хто? Хто вони і звідки?
Спитай його — пролетаря,
Спитай колгоспницю з „Червона Зірка“,
Спитай в ударника із „Світла шахтаря“,
Спитай у нас, у мільйонів свідків,
Спитай прапорів, що огнем горять.
Він вийде, прокурор, пояснить
Як прагнули наш труд, наш піт привласнить,
Зробити з нас опльованих нещасних.

Ми — шахтарі, славетна наша справа,
Матроси — ми, бурує наше море.
Ми — слюсарі, про нас лунає слава.
Пілоти — ми, про нас весь світ говорить.
Ми — постові — свободи, праці й права, —

— З'ясуй товаришу, з'ясуй нам, прокуроре.
Скажи, щоб знову там, за спільним ділом,
Ворожі справи розбирати вміли,
Певніш стократ, стократ упертіш, сміло.

„У наші дні найшли іще притулок
Наволоч бита, кривава потвора,
Пройдоха, фашист, посіпака і жулік,
Прислужник фашистського жовтого двору...“

Слово говорить товарищ Акулов,
Слово верховного прокурора.

Слово верховне — словом, загалу,
Словом мільйонів, лозунгом стало,
Здіймалось над села, над містом лунало.

„Повзуть щодня, з гнилих повзуть болот
Баришники свободи, волі й честі,
І лобних місць маестро-живоглот,
І старший шибениць „гросмейстер“.
Повзе петлюрівських намісник чот,
Погромник і глитайський „местник“
І — слава!, і — гох!, і — ура! — За війну!
Несуть куті ярма, старовину...
.....

Та вперлись панове в залізну стіну, —

Колгоспів, фортець, каналів срібноводних,
Заводів Донбасу, магнітних гір
Стіна непорушна. Ще стануть сьогодні
На гирла річок, на Алтай, на Памір,
На стики доріг, на скарби природні, —
Степ сторожить, пильнують густий бір,
І теплий, і радісний, сонячний схід“
.....
І пісня лине походові вслід,
Як вирок, як прапор, пісня побід.

і в а н ш у т о в

спадщина ма- кара павленка

Почалася моя боротьба з пам'ятного випадку, коли господар слюсарно-механічної майстерні, де я був учнем, вирахував з мого жалюгідного заробітку карбованця. За цей карбованець я мав цілий місяць в ідкому чадові горна підмітати майстерню, подавати струмент майстрам, бігати по цигарки і підставляти свою потилицю під важкі стусани-слюсарів. В майстерні я був найменший, і всі на мені зганяли свою злість.

Майстер з подзьобаним віспою лицем, якого робітники прозвали „вивернена рожа“, перебираючи струмент, знайшов зламане свердло і вирішив, що зламати його міг тільки я, бо з слюсарями він не хотів сваритися. У перші ж після цього відвідини хазяїном майстерні, „вивернена рожа“ підвів мене до нього і сказав.

— Олександр Петровичу, ось той паршивець, що зламав свердло.

Хазяїн подивився на мене байдужими очима крізь скло пенсне в золотій оправі, склав товсті руки на череві і скривився.

— Як же це ти, брат, га?

Я мовчав. Хазяїн, витримавши паузу для моєї відповіді і не зачувши її, розсердився.

— Да ти, братець мій, і справді паршивець!

Я продовжував своє мовчання. Тоді хазяїн вийняв з кишені свого кителя „бухгалтерію“ — товсту записну книжку, в якій він записував розрахунки з робітниками і записав, що з мене неодмінно треба вирахувати карбованця.

Розсердився я на нього і „вивернену рожу“ і помстився, помстився, звичайно, по дитячому. Будинок, де жив хазяїн, містився в тому подвір'ї, що й майстерня. Я підкинув під вікно його кімнати здохлого кота, думаючи, що отрую хазяїнові повітря, коли той буде пити ввечері чай при розчиненому

вікні. „Вивернена рожа“ частенько заходив до нього чаювати. В той вечір вони всі пили чай, — хазяїн, його дружина Олена Іванівна і майстер. Не знаю, чи виконав мое призначення кіт, але я був задоволений.

Ясно, що до боротьби я не був підготований і розповів я цей випадок для того, щоб почати свою біографію.

Підготовка моя до справжньої боротьби з господарями почалася після оголошення, з невідомої мені тоді причини, лютої війни з німцями. Я працював токарем у паровозному цехові нашого заводу. Прийшов ранком до брами, бачу оголошення, читаємо його, — мій рік беруть на війну. До роботи нас не допускають, відразу ж розрахунок.

Вийшов я із своїми товаришами за браму, з грошима в кишені, назустріч нам товстий майстер цеху, підходить до нас.

— Щасливі хлопці, йдете бити розпросучих дітей німців. І я б орлом полетів на поле брані, якби не мое хворе серце.

Я не розумів, чим завинили німці перед нами, та й ніхто не турбувався, щоб мені це було ясне. Мене, двадцятидвохрічного, хлопця, вдягли в шинелю, дали гвинтівку і, навчивши будьяк стріляти, посадили з багатьма іншими сіромахами до телячого вагону для відправлення на фронт.

Ніхто мене не виражав, ніхто не плакав над моєю гіркою долею, — нікому було, і так я поїхав на війну. Вивантажили нас у шанці, і почав я стріляти в німців і розплоджувати вошей нелічені сотні.

Не знав я, що війна потрібна була лисому акціонерові, хазяїнові, нашого тепер заводу.

... Ішли ми одного разу в наступ. Доходили під кулеметним вогнем, віддаючи смерті своїх товаришів, до німецьких шанців. І з нашого боку вдарив артилерійський випал.

Він ударив не по колючому дротові, що стояв нам на дорозі до німецьких шанців, а по сірошинельних наших спинах залізом і розверненою землею. Пам'ятаю, солдат з короткою борідкою викривленим від жаху ротом крикнув: „своїх б'ють, кляті“, і підніс багнет над спиною офіцера, що вів нас. Але випустив гвинтівку з знесилених смертю рук і упав разом з офіцером. Їх збив німецький кулемет, поклавши рядом на хиткий і колючий дріт байдужих.

Ми заняли шанці. Я думав про зрадницький набій, який був зроблений на заводі, де я працював, руками моїх товаришів і силою люті, що з'їдала мою душу, мов воша тіло, викликав у пам'яті лисий череп хазяїна-акціонера. Я брав його на мушку, і було в мене бажання сильно убити його. Але вбивати можна було вошей і німецьких солдат.

Так воював я до скинення царя. Став фронт величезним мітингом і політичним університетом для мене. Почав я газети

читати, більшовицьких ораторів слухати і аж тоді зрозумів, — кому війна кров і сльози гіркі, а кому вона ручку золотить. Одержав диплома у цьому університеті на більшовика. Розлізся фронт, як гнила шинеля, солдати „ногами голосували проти війни“. Приїхав я до себе на завод. Мої товариші організовувалися в загони червоної гвардії. Зібрав я купу своїх приятелів, і організували ми бронепоезд „Смерть ворогам революції“.

І був я бійцем червоної гвардії, а потім червоної армії аж доки ми не скинули Врангеля в море. Тоді вийшла всім бійцям демобілізація, і прийшов я до свого заводу працювати.

Іржа станки їла, а в багатьох машинах частин не вистачало — на зажигалки пішли. Трудом і потім воскресили ми завод до життя, немов казковою живою водою. Після довгої перерви перший гудок святково загудів.

Одружився я з Марією шишельницею, і народився в мене син. Радів я його народженню. От кому, — думаю, щастя буває, от кому вже не доведеться знати господарів, бо вони народжуються господарями. І згадував я про любов Леніна до дітей і розумів її.

Ще глибше увійшов у роботу, всього себе віддавав їй. Висунув мене осередок наш на бригадира складальні дизелів. А тобі не треба говорити, що таке дизель. Сам знаєш, що серце він країни нашої і кров гонить по великому тілу її — дає рух пароплавам, електростанціям. Вкладав я в роботу шматок серця свого — працював. А в роботі своїй ми не були вільні від капіталістів. Машини конструкції закордонної фірми і робили їх ми під доглядом представника цієї фірми — містера Робінсона. Фірма надсилала нам окремі частини машин і великі шостиколінні вали.

Бачив я Робінсона на випробуваннях: високий, сухий, з олив'яними очима. Чорний вузол галстука давить його горло, він повертає голову на всі боки, ніби хоче звільнити шию від нього, а той все давить і давить. На його лиці не можна було побачити й натяку на будьяке бажання. Але я знав, що найбільшим його бажанням було тримати нас у залежності від фірми. Ми повинні були згідно з контрактом замовляти їм вали, будувати за їхніми вказівками машини і цим давати прибуток їм... Робінсонові. Але не галстук давить вас, містере Робінсоне, ні, не чорний галстук, що вузликом тулиться до горлянки. Чорна лапа кризи — ось що. Хазяїн, якого ми наймаємо, а не він нас, а все ж хазяїн, що ненавидить нас, ворог наш, з яким я борюся, рвучи дріт Турецького валу в незабутній боротьбі під Перекопом.

Треба самим будувати, без Робінсонів. Будувати для сина, будувати напруженням мозку і м'язів. Після цього рішення почав я вивчати їхнього вала і думати, як нам зробити такий у себе. Менше уваги синові вділяв, читав ночами технічну

літературу, а на ранок з червоними повіками ішов до цеху.

Марія на мене визвірилася: „На себе глянь. Схуд. Чи тобі більше за всіх треба. Заради сина бережи себе, відпочиуй“. А я все про вал, усе до валу. Навіть сам Робінсон через перекладачку—голубооку баришню в льокарках—пожартував, чи не закохався я у цього шматку сталі.

А я все читав, думав, прикидав і нарешті накреслив на шматкові кальки рисунок нашого валу. У мене була відмінна від закордонного валу головна частина, що одержує рух від поршнів циліндрів. Я опанував ночами техніку і, додавши свій досвід, винайшов поліпшення. Наші інженери почали перевіряти його.

Одного ранку мені сказали, що містер Робінсон хоче поговорити зо мною і запрошує до свого кабінету.

Я прийшов. Він сидів, сховавшись у величезному кріслі, а з моїм приходом підвівся і поклав свої сухі і жовті руки на зелене сукно столу. Він глянув на мене олив'яними очима, і в них я побачив вогник занепокоєння, потім він пальцями звільняв горлянку від тугої петлі чорного галстука— вона душила його. Голубоока баришня сказала мені, що містер Робінсон має зо мною розмовляти і просить сісти. Я сів, Робінсон почав говорити.

— Ви—людина трудовита і енергійна. Ваша діяльність варта більшого, ніж те, що ви одержуєте зараз. У вас єсть син... Ви, звичайно, бажаєте залишити йому спадщину. Але що можете залишити ви—людина надзвичайно бідна...

Від його слів тісно стало моему серцеві в грудях. Вся кров збіглася в ньому і закипіла. Я задихався від напруженої роботи серця... Я скочив на ноги, перекинувши стільця. Робінсон злякано прибрав руки із столу і заховався в крісло. Я підійшов до великого вікна його кабінету, звідки був вид на завод, на його залізобетонові корпуси цехів. Звідси він вражав своєю величчю і силою. Я майже кричав, простягнувши руку на завод.

— Це я... я... бідний? Я—власник цього заводу? Ви бачите його... Він мій, в ньому я. І не вам, містере Робінсоне, турбуватися про спадщину моему синові, он його спадщина. Йому в спадщину від батька залишиться соціалізм...

Заспокоївся. Робінсон пропонував мені продати проект мого валу його фірмі. Я на цю пропозицію нічого не відповів і вийшов з кабінету.

Прийшовши додому, я все своє дозвілля віддав синові. Лазив по підлозі, возив його на спині, і він радісно розсилав по кімнаті срібляні горошинки сміху. Лице Марії було суцільним виявом радості.

— От і став батьком, а то як чернець був.

При зустрічі, з олив'яних очей Робінсона на мене гостро дивилася ненависть. Мій проект був прийнятий. Мали приступати до виготовлення першого валу моєї конструкції.

Робінсон заявив, що його присутність не обов'язкова на тому заводі, де вали його фірми намагаються замінити валом сумнівної якості.

Йому не суперечили. Треба ж таки нам — більшовикам — обходитися без їхніх послуг. Ми готували свій дизель, з своїм валом для електростанції степів далекого Казакстану.

...То було велике свято — випуск машини. Я прийшов на врочистий випуск з Марією і сином. Він з моїх рук дивився світлими оченятами на роботу свого батька, це була його спадщина.

Коли машина шумувала радісну пісню нашої перемоги, Робінсон застрелився в своєму кабінеті. На його столі знайшли телеграму, яка сповіщала про банкруцтво його фірми і закриття банку, де були її капітали. Він у своєму заповіті писав, щоб тіло його не ховали в ненавидній йому країні соціалізму. Трохи згодом новенький Юнкерс з цинковою труною в кабіні поніс все, що залишилося від Робінсона, туди, де земля кипить у казані класових протиріч.

...Над варстатами нашого цеху дзвеніла музика, і сонце золотими яблуками зріло на міді труб оркестра. В той день я дозволив собі маленьку людську слабкість — я плакав, бо радість і хвилювання переповнили мене вщерть.

Син тягнув до мене свої ручки і говорив.

— Тату, тату, з твоїх очей іде дощ.

Сину, нехай іде цей дощ... Від нього виростуть прекрасні квіти радості. Раніше люди плакали, бо їх не вистачало на всіх. Ці квіти виростуть на ґрунті боротьби твого батька — Макара Павленка, і багатьох інших, їх мільйони.

О. М. РОЗУМІЄНКО

МАТЯ
П О В І С Т Ь *

VIII

Сонце виглянуло зза гір, переплигнуло через станичні рясні садки, і половишкою великого печеного гарбуза задивилося в вікна хат. Сонце зазирнуло у двори, де старанно поралися жінки коло домашнього господарства, висотувало росу з трав по садах, з бур'янів по дорогах, з хлібів у степу.

До кузні надійшла денна зміна.

Люди з нічної зміни востаннє стукнули молотками. Докінчивши свою роботу, перевірили ще раз виробку, що її обліковий заносив до табелю. Передавали змінникам інструмент, ішли на спочинок.

Іван Маркович разом із Сашкою Окропом підійшов до Маті. Взяв його під руку.

— Ти вже все передав? — спитав лагідно.

— Уже,

— То ходім!

Матя загорнув у пальто гармонію, мовчки пішов з Іваном Макаровичем і молотобійцем Окропом.

Теплодайне сонце приємно обіймало їх, кутало в свої пасма ласкаві.

— Куди ж мені йти? — тихо, наче до себе, мовив Матя.

— Куди? — перепитав Іван Макарович.

Сумні, невиразні думки плуталися Маті в голові.

Глянув у ту сторону, де вчора ще стояв табір, і серце швидко закалатало, наганяючи смутку.

Відчув усередині порожнечу. Не ставало чогось великого, значного.

Пильно стежачи за Матею, зрозумів Іван Макарович. Ніби провинність яку за собою відчуваючи, він ще ласкавіший став до Маті. Знав: не легко йому ступати в невикористане,

* Кінець. Початок див. у № 10 за цей рік.

зовсім нове, незнане. Адже Матя родився і зріс у таборі. Таборове життя йому формувало свідомість. Звичай й поведінка від предків з кров'ю входили до нього, міцним намулом замулювали все єство. Матя рішуче ступив уперед. Але хіба це значить, що в нього нічого не лишилося вже від старого?

Стискалися груди Маті. Туга важка непокоїть його.

— „Що чекає мене?—свердлять настирливо мозок думки.— Куди йти? Адже в станиці самій не знаю нікого“.

— Ходім до мене!—урвав думки Іван Макарович.— І ти, Сашко, зайди.

Матя, нічого не говорячи, мовчки повернув за Іваном Макаровичем.

Збивав ногами ще не висотані сонцем роси на бур'яні, що густо поріс обік цегляного тротуару. Ішов, плутаючи ногами.

Даючи волю вгамуватися думкам, Іван Макарович зважав за краще не розпитувати нічого в Маті і потурбуватися за нього самому.

Трохи попоївши, Іван Макарович поступився Маті своєю примостою в сараї, поклав його там на спочинок.

— А ви ж?—спитав Матя, коли Іван Макарович показав йому місце.

— За мене, Матя, не турбуйся. Десь та знайду.

— Ну, дякую.

Ліг. Очі заплющив, а заснути не міг. Думки, прокляті, не давали сну приступити й близько. Думки—одна по одній, як кваша бродлива—вирували в голові неспокійній...

Пригадав батька: старенького, зігнутого працею. Виразно, як у дитинстві ще запам'ятав, стояв він перед очима Маті в широких простеньких штанах, у засмальцьованій і довгій полотняній сорочці, в жилетці.

Пригадав його перед самою смертю: худого, виснаженого, з запалими щоками. Недовга, ще чорна борода задиралася йому вгору, а очі глибоко в орбітах, ледве поверталися то до Маті, то до Василя.

— Слухайте сюди, діти,—чує й тепер Матя голос батьківський, передсмертний.—Тяжко прожив я вік свій недовгий. У холоді, у злиднях доводилося жити самому й ростити вас. Є цигани, що краще живуть. Але ті нічим не гребують. Ті здібні і до крадіжки, і до дурисвітства...

Зайшовся кашлем старий Гирленко, забухикав важким, колючим. Вихаркав з рота блювоту, а в ній шматки крові запеченої.

Мовчки стежили тоді за батьком Матя й Василь. Голови похнюпивши, слухали його мову повчальну, бачили смерть близьку.

— Тяжко, діти, прийшлося нам... І вам тяжко буде. Змінити становище ваше жажне—надій я не бачу. Така вже доля циганська...

І знову, виразно пам'ятає Матя, стих батько. Знову забухив і знову з блювотинням вихаркнув додолу кров.

Ближче присунувся тоді Матя до брата старшого. Тремтів увесь зо страху. То без матері коло року прожив, а це й батька позбувся.

А батькові мова тихішала. Говорити йому ставало тяжче, а ще далі й неможливо зовсім.

Хотів підвести голову, та вона безсило впала назад.

— Ви... діт-ки, з дядь-к-ком Дани-лом будете... Ремества вчі-іться... красти, щоб ні... Я прожив тяж-ко, але чес-но... і ви живіть так...

Чув ці слова й зараз виразно Матя. Затаїв дихання тривожне. Мовчки дивився в цяточку якусь у хліві, розплющивши очі великі й засмучені.

Після того вже не чув жодного слова від батька. То були його останні слова до синів, яких круглими сиротами того дня лишив він.

— Жити чесною працею, — прошепотів Матя ледве чути. — Так заповідав батько.

Одвернувся, прикутав голову брилем. Пролежав так може з півгодини. Ні, не йде сон ніяк. А думки настирливі одна одній наперейми...

— Де то тепер наші?

Серце стискалося, тусило всього.

Згадав Йоника. Таке гарненьке, потішне хлоп'ятко!

— Како де, — уголос вимовив слова Йоникові, що він ними так часто зустрічав дядька Матю.

Очі вмокрили. Приклав до них руку. Кілька хвилин тримає повіки стулені.

— Да... Повів отаман хто зна куди...

...Отаман перший на своєму фургоні. Похвиськує батіжком, підганяє коней, щоб ішли хутчіше. За отаманом простяглися підводи валкою. Ідуть чи то назустріч сонцю, чи за ним. А вже куди прямують, те знає собі лише отаман. Він „батько“ табору, він веде, куди знає...

Переваляють з ноги на ногу коні, хилитаються фургони. А на фургонах у халабудах куняють родини чи то забившись у дальший куток, чи повистромлявши голови на сонце...

— Куди ідуть вони? Де зупиняться?

Про напрям отаман табору всім не говорить. Табір, так здавна ведеться, не питає його: куди веде, докіль їхати доведеться, де зупинитись. Табір хилитає слідом за отаманом. Іде чи мовчки, чи групами збирається й точить ляс. А може хтось і отамана лає, але то вже тихо, так, щоб він не почув, щоб до його не дійшла лайка.

— От і „вільне“ життя циганське, — ніби говорять хтось

над вухо Маті. — А яке ж воно „вільне“, коли „воля“ та вся в руках отаманських?

— Ех! — мовить Матя, перевертаючись на другий бік. — Що то чекає мене тут?

Гризли думки мозок, борознили його здовж і впоперек. І довго ще лежав отак з думками неспокійними Матя. Довго й багато думав, передумував. Нарешті, повіки, після праці цілонічної, почали змикатись, м'ясні ослабли, підпускали сон.

Ще трохи — і Матя заснув.

Уклавши Матю на своїй примостці, Іван Макарович вернувся поговорити з комсомольцем Окропом.

Сіли поодаль від хліва в садку, щоб не збудити Маті.

— Ти комсомолец? — раптом спитав в Окропа Іван Макарович.

Той осміхнувся.

— От іще. Що за вопрос?

— А я серйозно питаю: комсомолец ти, чи тільки на папері?

Сашко Окріп — прізвище недаремно таке, — запарував, як справжній окріп на вогні. Аж на ноги підвівся й увесь раптом почервонів.

— Не розумію, Іване Макаровичу. Дивний вопрос задали.

— То сядь!

Рукою потяг. Посадив знову проти себе.

Сашко поточив поміж траву очі. Півбочком одвернувся в сторону.

— Ну?..

— Е-ех, комсомолец! Уже й розкапустився весь.

— А нащо таке питати?.. Дратувати надумалися?

Іван Макарович повернув по дружньому голову Сашкову до себе.

— Та глянь бо, не сердься.

Сашко подивився на Івана Макаровича, засміявся, а потім знову потупив очі в траву.

— Я й не сердюся...

— От! А спитав я, бо діло серйозне. І треба на це справжнього комсомольця, або й комсомольців...

Сашко виждав хвилинку, і, засміявшись, зовсім ласкаво повернувся до Івана Макаровича.

— Може я й по дурному скипів... Така вже вдача погана. Ніяк не можу інакше.

Винувато дивився на Івана Макаровича. Знав, хоч той і полає, то по дружньому, як і годиться старому, витриманому комуністові.

— Дарма, дарма, перекипить — вода буде. Там оті бацили, що людей заражають, подохнуть... Я з тобою он про що говорити хочу! — кинув головою на хлів, де відпочивав Матя. — Ти ж ото бачиш? Парубок, можна сказати, од свого берега

одбився. Попав на той, де ще не був. Тяжко йому звикати. І скучно за своїми. Я то потурбуюсь за нього. Хай у мене поживе який час, а ти поговори із своїм секретарем. І сам знай, як до нього ставитися треба. Поняв? Оточення щоб...

— Увага, значить, і скучати не даь.

— От-от. Саме воно. Щоб хлопця скука не згризла. На роботі воно буде не так йому, а опісля своє лізтиме в голову. Перевиховувати треба. Тут потрібна увага й товариськість у всьому. Він хлопець хороший. Мастер добрячий. Наш хлопець. А оте кочове над ним довго тяжітиме. Легше було б, якби їх пристало кілька родин. Через те, що один—йому особливо буде тужно за табором. Потрібна наша повсякденна увага.

— Буде, Іване Макаровичу. Постараємося.

— Гляди ж!

— Авжеж...

Іван Макарович прополоскав водою лице. Почував себе бадьоро, немов і не стомився був на роботі.

Підійшов до хліва, відчинив тихо ворота. Очима ясними, що сховалися в дрібних кружальцях морщин, подивився на примістк

Матя є поворухнувся. Спав горілиць. Бриль закривав половину його лица. Руки лежали одна відкинута трохи вбік, а друга на грудях, що рівно і спокійно підносилися.

— Спить,—тихо промовив Іван Макарович.— Ну, нехай! Воно таклегше забудеться йому кочове...

Нечут о, піднявши вгору, щоб не зарипіли, зачинив ворота.

— Не ай виспиться спокійно.

Сонце вже котилося згори вниз. Тіні від хліва, від дерев і від інших будівель падали на землю.

Було по полудні, коли Іван Макарович вийшов за ворота. Від м шино-тракторної станції, дорогою до центру станції пробіг г узовик. Курява, хилячися за вітром, поволі спадала на доро ній шпориш, прилипала на прив'язе від пекучого сонця ли тя дерев.

— Фу ти,—змахнув Іван Макарович, ніби мошку, з обличчя пилюгу, що порошила очі й залазила в носа.

Пішов хутко до центру.

Великі двори й широкі станичні вулиці влітку порожні. Люди на роботі: на буряках, на сої, коло соняшника й на городах.

Підійшов до будинку, що над парадним входом до нього красувалася вивіска:

УПРАВА РІЛЬНИЧОГО КОЛГОСПУ
„ШЛЯХ ДО СОЦІАЛІЗМУ“

І саме, коли завертав до хвіртки, зза рогу виїхала до управи лінійка. Вона підкотила під ворота, з неї вискочила середня на зріст людина. Людина та майнула через фіртку повз Івана Макаровича, кинувши йому:

— Здрастуй!

— Здрастуй, товаришу Теплов.

— Ти до управи? — спитав Теплов.

— Ні, я до тебе.

— То давай хутенько, бо я знову буду збиратися на степ.

Розчинив ворота, пропустив до двору лінійку і наказав конюхові підгодувати коней.

Нешироким коридором пройшли до кімнати з табличкою „Осередок ВКП(б)“.

Над невеликим столом, прикутаним червоним килимом, на стіні поміж двома вікнами, в дебелий оправі з дуба дивиться просто на них вождь трудящих Сталін.

Кинув туди зором Іван Макарович, і самому трохи ніяково стало, що робочого дня відриває секретаря осередку від діла.

— Я не затримуватиму, — ніби виправдуючись, промовив він.

— Давай.

Сіли близько один до одного.

— Поперше, отой парубок, що я тобі говорив, коваль добрий — лишився в станиці.

— Це той циган?

— Еге.

— Так. А як же ви влаштуєте його?

— От! Саме про це я й прийшов говорити до тебе.

Висловив свої припущення, що парубок перші дні сумуватиме, бо тяжко, мовляв, одвикати від того, що з молоком матері, з кров'ю батьків передалося йому. Сказав, що взяв на перший час до себе, що від себе приділить якнайбільше уваги. Сказав, що домовився з комсомольцем Сашком Окропом, щоб той разом з іншими комсомольцями подбав за нього таксамо.

— Але цього ще замало. Парубка треба поставити в такі умови, щоб він зразу відчув нашу теплоту, — перебив йому Теплов.

— Правильно.

— Треба, щоб йому хтось і білизну поправ, і їсти приготував і ще щось.

Довге повісмо сонячного проміння упало крізь вікно на Теплового, заграло на його сірій сорочці, на обличчі рум'яному, і від цього ще виразніше позначилися риси обох губ, трохи припухлих, повних.

— Так, так. Я про це саме й думаю. У мене сім'я — ти ж

знаєш яка. Коли він схоче, то мені третій не заважить. А про це ми з дружиною домовимось. З тобою ж я он про що хочу поговорити: сам він тепер ще просити не насміє, а прийдеві на перший раз треба б хоч зміну.

— Авжеж треба!—враз відгукнувся секретар. — Це управа мусить взяти на себе в кооперації. Він же для нашого колгоспу працює тепер.

— Аби не затягти. Йому зміна потрібна якнайхутчіш, — додав Іван Макарович.

— Ні, ні. Це зробити треба негайно.

Секретар пересунув на столі якісь папірці, що заховав до шухляди. Хутко підвівся на ноги.

— А ходімо до управи разом!

Іван Макарович по молодечому підвівся й собі і пішов слідом за секретарем.

За кілька хвилин обидва були в голови управи.

IX

День, як та вода на жаркому вогні, і надвечір був ще гарячий. До чого не доторкнешся — на всьому залишки від принизливих, гострих сонячних лез, що старанно вхоплювали за день кожну річ.

Обтерті за день вітром, невеличкі кучері хмар пливли по небу ледве-ледве.

Виконуючи обіцянку, дану Іванові Макаровичу — не лишати Матю самого, щоб думи бридкі різні не гризли йому голови — Сашко Окріп, перепочивши після роботи, зайшов до нього. Матю застав він, коли той після сну у великій мисці полоскав собі лице, голову.

— Це я заспав, виходить? — спитав Матя в Сашка.

Сашко Окріп, не кваплячись, глянув на сонце, на кургузі ріденькі хмарки.

— Та ні, — промовив до Маті. — На роботу ще рано. А зібрався я тому, що дома робити нічого. Та самому й сидіти не хочеться.

Заждав, поки Матя умився й зачісав голову.

— Може пройдемося трохи? — запропонував йому.

— Куди?

— А так, поки на зміну.

— Давай! — погодився Матя.

Зайшов сказати Іванові Макаровичу, що сам коло кабиці готував вечерю, бо дружина десь на колгоспній роботі.

— А їсти ж ось будемо.

— Ми скоро вернемося.

— Гарзд, — погодився майстер.

Хлопці шмигнули за фіртку і зникли за рогом кварталу.

Недалечко, майже під самою станицею, попід городами петляє Кубань. Її бистроплинна вода, кольору такого ж, як і береги високі, нею проорані, рябіла густими кружальцями. В гребені її непричисаному понакидано дрібного палічка, трісок і намулу всякого.

Кубань хутко проносила те все перед очима хлопців. Вона поспішала, ніби кимсь ганена, скорше добігти до моря, увіллється туди самій і віддати свій скромний дарунок.

Проїшли берегом до колгоспних городів. Підійшли до смоку, що тяг з Кубані воду на городи, заступаючи з волі людської дощ.

— Це городи колгоспу „Червоний Стяг“, — пояснив Маті Сашко.

Матя, розглядаючи городину й смок, жваво цікавився всім, розпитував про все в свого товариша. Сашко не відмовлявся від найдрібніших пояснень, змальовуючи при тому перевагу колгоспного господарства.

Матя, пожадливо ловлячи його слова, яснів на обличчі, забув про те, що непокоїло його, що баламутило його думки. Кожне пояснення відшліховувало розум, потверджувало правдивість вчиненого, вірність його кроку вперед.

Ще ясніша ставала йому вся жалюгота, вся злиденність таборового циганського життя, життя, якого ще мало торкнулася революція, але якого вона мусить торкнутися, мусить перекраяти на новий лад, досі незнаний. Уявляв собі він, як цигани, сьогодні ще кочовники розсотаються по колгоспах, почнуть господарювати, як рівні з іншими господарями на користь собі й країни цілої, як увіллються вони до потоку загального, будівництвом життя нового наентузіазненого.

І радісно ставало Маті, і боляче. Боляче, що з цілого табору пішов покищо він один, що ті — і брат, і товариші, які розпитували його про нове життя — ще десь, невідомо де, мовчки коряться отаманові, блукають степами, не знаходячи й не шукаючи пристановища сталого.

— А Ярина? — пригадав братову, як вона прощалася з ним, як сказала „хай тобі щастя і доля буде“. — О, коли б у нашої жінки права були такі, як у колгоспі, вона сказала б слово гостріше. Вона підтримала б мене й натиснула на брата!

— Так, так, — тихо прошептав, ледве ворухнувши губами.

Мерехтів табір у голові, не сходяв ніяк з думок.

Пригадав чорноголового Йоника з оценытами темнішими, ніж оця вода в Кубані. Ой, як хотілося б оце зараз схопити його на руки, притиснути до грудей і вчути:

— Како, де!..

А Сашко Окріп, такий же тобі говорун! Усе строчив і строчив. Як та машина швацька. І чого тільки він не наговорив Маті. Слухай тільки. Не Сашко це, а ціла книжка політграмоти.

Вечоріло.

Захід почала повивати жовтаво-руда мла. Над Кубанню знявся передвечірній вітер, що дрібненькими голочками діямав хлопців.

До локомотива, від якого працював смок, прийшов механік. Незабаром локомотив задвигтів. Смок зашипів, подаючи воду з Кубані на просторі колгоспні городи.

Вода широким струменем пішла в головний канал, звідти в одвернуті доглядачами отвори, до незчисленних грядок.

Матя стояв, спостерігаючи рух води, так мудро людиною на власні потреби використовуваної.

— Гарно? — спитав у нього Окріп.

— Гарно! — тільки й промовив.

Коли надивився на те, глянув на сонце. Час іти додому.

— Ходім! — запропонував Сашкові.

Пішли.

Дорогою Матя часто озирався назад. Придивлявся, як із локомотива чмихав димок. Прислухався, як сопів від напруги смок, посилаючи воду через головний канал до рукавів поміж грядками.

Тягло з Кубані передвечірнім дрібним гострячком*. По-заду на заході котилося сонце в жовтаву млу, а спереду ген-ген ясніли верхівки Кавказького Хребта.

На землю тихо й непомітно лягала роса.

Від великої електричної лампи ясно надворі і вночі. Іван Макарович з своїми помічниками старанно порається коло косарки.

Матя раз-у-раз питається, що і як робити, а вже коли скаже йому Іван Макарович, чи гвинт пригвинтити, чи шруб куди загнати — зроби́ть сумлінно. І скоро якось у нього виходить, і міцно. Хвацький хлопець Матя!

Іван Макарович подивиться пильно, як робить хлопець, і радіє собі, що помічник дістався такий. Старається Матя — про це й говорить не приходиться.

Розповів йому якось Іван Макарович про змагання, розтлумачив для чого — це дужче взявся тоді. Покурити сам ніколи не сяде. Ото хіба майстер запросить. І тоді зачастить тягти люльку, щоб хутчіш викурити й до роботи стати знову.

— Спізналися з ремонтом через інші роботи — треба тепер доганяти. Хліба стигнуть, прибирати їх чим, коли прогаємо? — кидає, коли хто щось скаже навпроти.

І робить, і робить.

А Іванові Макаровичу радість від того розливається в грудях. Темпи його бригади — трійки ремонтної — круто повзуть угору. Хто зрівняється з ним? Ану!

* Гострячок — гострий вітерець, що дме з гір.

Показники найвищі дає його група. Навіть денна зміна не зрівняється. Що то значить, коли помічники отакі!

Погляне Іван Макарович на Матю й тихо осміхнеться собі.
— Не було б нещастя, то й щастя минуло б.

Це вже, мабуть, про той вечір, коли Матя вперше заглянув до кузні, коли був ще такий несміливий і боязкий.

— Може, якби був той, так я б його тоді... А добре, добре, що так трапилось. І парубкові дали притулок, і поміч тепер від нього велика...

Матя не претендує на звання майстра, хоч, бачить, — майстрі є, яких він обігнав би. Матя працює під орудою Івана Макаровича, що його вважає за авторитет для себе в усьому.

І Сашко Окріп у гурті не відставав. Куди там, хіба рівняти тепер їхні темпи до попередніх!

От і жарять вони трійкою, показують іншим приклад. А вже як до табеля виробіток заносять — першість завжди за ними.

Інші майстри подивляться на них, на Матю особливо, як він працює, подивляться й покрутять собі головою:

— От тобі й циган!

— Тут не в цигані справа, а в майстрі.

— А що майстер він і чисто в його виходить — говорити про те не доводиться.

— Це так.

Почує Іван Макарович ці слова і радіє за Матю. Радіє, що не докоряють йому нічим, як боявся він першого вечора. Кожен погодився б тепер до себе, до своєї бригади-трійки узяти хлопця. Обдумує майстер, як довести скоріш до кінця ремонт, як не здати темпів у роботі.

— Ну? — підійде до Маті.

— Подається.

Чи гвинта робить, чи гайку, чи шприц який — уже не спрацює інструмент у нього в руках.

Жваво посувається робота в руках Матиних.

Подивиться, подивиться через плече Маті Іван Макарович і відійде мовчки, або кине:

— Думаю, що в змаганні ми себе покажемо хіба так! І премію візьмемо. Як ви, хлопці? — звернеться до обох. — Чи так я кажу?

Матя соромиться ще. Змовчить на це зауваження Іванові Макаровичу, а Сашко Окріп — той одірветься од роботи, віддихне, може цілий мішок повітря собі в легені втягне, і тоді:

— Ого, дядьку! Та ми, от щоб я тріснув отут, коли не будемо перші до кінця робіт.

Іван Макарович огляне батьківським оком обох і, щоб трохи збити Сашкові пиху, пригрозить:

— Ну, ну! Гляди, щоб діло з словами не розбіглося.

— Що? — нагосторчився Сашко, невдоволений із слів бригадира.

— Та ти не кипи, не кипи...

Підійде до нього Іван Макарович і злегка ляпне по плечах. І не розсердиться за те на нього Сашко, бо знає, що вдача майстрова така. За час сумісної роботи вивчив її.

— Кажеш, синку, першості не попустимо?

Випростається Сашко Окріп і ніби рапорта віддає:

— Кажу: трісну, а в роботі на соціалістичне господарство темпів знизити не припушу. З свого боку я...

— От! Ти з свого боку, а ми з свого. А разом воно й видно буде роботу нашу. Аджеж так, синку?

— Вірно, папаня...

Це в час перерви. Тоді і про це говорять, і про інше. Не забуваються поділитися й прочитаним у газеті. Маті розповідають обидва, доки той читати ще не навчився. А навчиться Матя скоро. Уже майже всі літери знає...

— Так, так, синку, вірно! — стверджує чи то на перервах, коли Матя показує котрусь із літер у газеті, чи дома, коли той якусь книжку з бібліотеки Івана Макаровича бере до рук...

— А тепер, коли перерви надходить кінець, пора до роботи. Як ми, синки, не підкачаємо, га?

— О, та ми! — обізветься Сашко Окріп. — Ми зроду не підкачаємо.

— Глядіть же, бо сорому тоді не одмиємо й з милом.

— Ат!

Беруться хлопці до роботи з ще більшою енергією.

Дзвінок й повно зривається спід молотків луна, летить за кузню, в простір.

У Маті ясніє в голові. Кожен день йому приносить стільки новин усяких, що тільки лови бачене й чуване та мотай на ум. Лад давай йому. А наговорять за день йому ой-ой скільки! Про що б не спитав, не зоставлять без відповіді.

Проте...

Сьогодні снилося йому, ніби він у таборі. З братом ніби говорив знову. І знову ж — Кузьма отаманів на вході косить щоким передраною, шрамуватою. З очей пашить ненависть на свого ворога, тобто на нього, Матю.

— Чого тобі треба? — у сні питає його Матя.

— Я не дам тобі спокою, — суворо гримить Кузьма і смикає половинкою щоки передраної.

— А я примушу тебе не турбувати мене більше.

— Цього не буде, виродку проклятий!

— Буде!

— Не буде!

— Буде!

Підвівся Матя, сниться йому, підскочив до Кузьми і так з усього розмаху кулаком у морду дав, аж рука защеміла йому.

Прокинувся. Довго лупав очима, добираючи, де ж він.

Глянув на стіну, догадався. На саманній стіні аж вибоїна свіжа — туди садикнув рукою.

— Ось до чого доводить Кузьма. Увірився він мені там і не дає спокою тут. Верзеться все чомусь, — вимовив тихо.

Схопився на ноги. Побіг скоріше до води. Сполоснув лице, голову. Думав, що як вода з лица, так і думки настирливі сплинуть з голови. Ні! Вони, сном збуджені, знову ятрили мозок, знову перед очі вертали картини життя таборового.

Вийшов у садок.

Вітер шугав між листям, як горобці крильцями.

Сонце згори щедро лизало язиками землю, в'ялило рослинність, висмоктувало з неї соки. Добре діймало сонце! Крізь листя дерев вилискували на траві й на землі жовто-ясні кружальця, ніби виведені циркулем.

Та дум настирливих і сонце не прожене Маті.

Хоч хлопець і звик уже трохи до життя нового, але... думки настирливі не лишають його ніяк. Коли на роботі серед товаришів — тоді й гадки зникають про табір, тоді вони десь далеко від нього. А от...

Тільки залишиться сам, знову ті самі думки. А ще коли на них щось наштовхне — знов перед очі минуле, знову неспокій. І сполох якийсь у грудях народжується, і думки кляті нагадують, що хоч і новим живеш, а не викинув ще з серця свого всього циганського, таборового.

Тяжко від думок тих Маті. Камінням тиснуть вони його тяжким.

Підвівся з трави, розправив зім'яті штани й сорочку. Ввійшов до хати, дістав гармонію. Хвацько перекинув ремінь через плече. Пальці, вчламані для найтонших рухів, затупотіли по клавіатурі чотирирядки. І полилася пісня з гармонії тягуча, тягуча...

Любить Матя гармонію. З нею й не розставався б ніколи. Аж очі заплющив і голову над нею схилив. Пальцями виробляє на клавіатурі різні викуляси, метушки-метушки, як мете-лики.

Іван Макарович відчуває в звуках тих нерадість Матину. Відчуває, а перервати не хоче, щоб, бува, суму ще більшого не нагнати йому. Пристояв трохи Іван Макарович, вслухавшись у мотив незнайомий, відмінний від гри музикантів ставничих. Стояв аж поки не закінчив Матя грати й відкрив очі.

— Що це ти, Матю, на мене сум наганяєш? Граєш ти добре, а от не радію від музики твоєї. Може іншої якої?..

І Матя почував те.

Мабуть, і справді не слід ні собі, ні Іванові Макаровичу нагавяти суму піснями такими?

Кивнув на знак згоди головою і втяв веселої. А граючи сам яснів на лиці, одбивався від думок ятрючих, як від пороку дорожнього. І Іван Макарович осміхнувся:

— Оце вона. Оце наська! А та — ні...

Грає Матя й міниться на лиці. Тепер на ньому виблискує вже веселість. Стежить Іван Макарович за ним і радіє собі від того.

— А ти ще своєї заграй.

— Якої?

— Та хіба у вас немає веселої? Веселої я б охоче послушав.

— А! Добре.

— І ще якби з пісню голосною.

Матя змовчав. Іван Макарович теж трошки помовчав, а тоді, ніби до себе, ніби це ні до кого:

— Люблю, коли веселої і з приспівом грають. Аж собі тоді молодішаєш і забуваєш за роки підстаркуваті... В армії у нас було... З гармоністом веселим завжди ішли в бій.— І тоді голосніше до Маті:— Знаєш, я з імперіалістичної так і не доїхав додому. Пішов до Червоної гвардії, а тоді — до регулярної, Повоювати довелося чимало. Від Денікіна, що звідцільа аж туди йшов і ярмо та шибениці знову ніс трудящим, від нього ми відступили аж за Макошинський міст. Це на Чернігівщині міст через Десну, притоку Дніпру. Чув про Дніпро? Там найбільша в світі електрична станція. На білому вугіллі робить. А коло неї заводи всякі будуть. Так от, за мостом тим, Макошинським, простояли ми од серпня і аж до заморозків осінніх. Бої були здорове-енні! І ото, було, хай хоч яка погода, хоч які бої, а коли в моїй роті, де я за командира був, заграє Федоня — хлопців тоді куди хоч веди! Да... — задумався про минуле Іван Макарович. — Гармонія — велике діло. І вже, коли ми санками гнали Денікіна, на передній підводі садовили Федоню щоб шкварив „Яблучка“ та ще різних веселих. Я, було, сяду з ним, а рота моя... куди там денікінцям устояти! А Федоня... з себе він такий невеличкий, незграбний... а грав добре. Розтягне ото на повний міх і дере горло:

„Офіцерик молодой, куда котишся,
До нас, красчих, попадеш — не воротишся“.

і грає, і грає було Федоня, а хлопці мої кричать: „Дайош!“ І пруть і пруть на ворога...

Матя пильно слухав Івана Макаровича, стежив за його рухами, за виразом обличчя, що аж пашіло ніби, дивився в очі іскряві, і здавалось йому — не той це Іван Макарович, що ходив так розмірено й розраховано коло горна.

А Іван Макарович глянув ще на Матю і додав:

— Отак ми, хлопче, владу радянську завойовували. Дове-
лося всього перенести перше, як соціалізм будувати, перше
як буржуїв, поміщиків та отаманів наших станичних послати
на зміну Макарові телят пасти.

Підійшов ближче. За звичкою на плече руку поклав.

— А ти теж добре граєш. Добрий би з тебе гармоніста
в роті був. Тож то. Ану, ушквар-ще веселої, та й з приспівом.

— Добре!

Матя поправив на плечі ремінь, сів зручніше. Сплеснула
гармонія голосами дзвінчастими, жбурнула веселу частівку
таборову.

Підхопив Матя м'яким баритоном.

Нам з дідів так велено,
Степ вільний кохати.
Що зробив, що заробив
З табором гуляти.

Одірвав голову від коробки міхової, крутнув нею і ще го-
лосніше жбурнув приспівом:

Ай джа-джа-джа-джа,
ай джа-джа-джа-джа!
Що зробив, що заробив
З табором гуляти,

Повторив приспів і знов, трохи зниженим голосом:

Нам діди те передали,
З кров'ю влили в жили,
Нам діди заповідали,
Щоб ми вільно жили.
Ай, джа-джа-джа-джа
ай, джа-джа-джа-джа
Нам діди заповідали,
Щоб ми вільно жили.

Раптом обірвав.

— Ні, це не годиться! Адже життя тепер не те, що ним
діди жили. І ми не мусимо жить. Правда ж?

— Правда,— погодився Іван Макарович.

Матя наново розтяг міх гармонії, загравав нову частівку,
нешодавно, як уже перейшов з табору, ним самим складену.

Кинем жить, як діди.
Будем по новому!
Щоб моє і твоє—
Гуртове, не дному...

Забув про сон клятий, про Кузьму Лупатого, що і в сні
не давав покою. Забув думки ті неспокійні. Нові йому засту-
пили, радісні припливли в голову.

Грав Матя, розтягаючи гармонію на повний міх, бігав сприт-
ними пальцями по клавішах. Грав і сам веселішав від пісні цієї
нової, бадьорої.

Будем жити колективом,
Життя нове будувать.
А що нас віки гнітило —
Гуртом будем одкидять!..

— Ну, як виходить? — спитав в Івана Макаровича, коли закінчив грати.

— Добре! Добре виходить. З „Яблучком“ ми перемагали Денікіна, а з такими піснями, як оце, переможемо труднощі і збудуємо нове життя. Соціалізм збудуємо. Добре, Матя...

До хати вскочив засапаний Сашко Окріп.

— Матя. — кинув він ще з порога.

Матя й Іван Макарович насторожено глянули на нього неспокійного, стурбованого. Чекали чогось особливого, бо помітили, як ніби від сполоху почервонів Сашко.

— Ходім скоріш! У колгоспі „Червоний Стяг“, де я від станкому прикріплений, зараз мають початися збори комсомольського осередку.

Матя заціпив на заціпки гармонію, поставив її на полицю.

— Фу-у! — віддихнув Сашко. — Ледве не проспав. Схопився, а воно час іти. От і засапався так, біг дуже.

— Тому і паруєш ти так, — зауважив, сміючись, Іван Макарович.

— Та ви вже, дядьку, хоч не смійтеся. І так досадно мені. Ходімо скоріш, Матя!

Матя охоче погодився.

За яку мить вони вже вискочили на вулицю й хутко подалися в напрямі до колгоспу.

Між іншими важливими питаннями, як от обговорення пунктів умови райкому комсомолу на змагання районної організації комсомолу з іншою районною організацією, стояло питання про комсомольця Антона Шабая.

— Антін Шабай, — характеризував його секретар осередку, — ледар. Його батько — Андрій Шабай, — я справлявся в управі колгоспній, до цього часу виробив тільки двадцять трудоднів. А син, комсомолец Антін, ось уже три дні не виходить на поливання капусти, де працює його бригада. Поважних причин до невиходу немає. Після першого невиходу я вже йому казав, але слова мої пішли на марне. Як бути з ним — хай вирішать збори, а думка бюра така, що нам комсомольців-ледарів не треба.

Секретар змовк, сів за стіл.

Коротенька пауза. Потім споміж гурту висунувся невеликий білоголовий парубійко. Торкнув рукою кубанку, збив її на потилицю.

— Мені слова можна?

— Говори, — відповів секретар.

— Я так думаю, — витягувала хрипкі слова кубанка, — що

коли ми розкидатимемося такими комсомольцями, як Антін Шабай, то скоро може й усіх повикидаємо...

— Кинь базікати! — полетіло з гурту, враз обірвавши промовця.

— Заткнись!

— Хіба ми не знаємо Юхима Верчика — приятеля Антоного нерозлучного?..

— А в тебе скільки трудовнів?

— У мене? — оstownпів збитий з пантелику промовець. — У мене?.. Та яке кому до того діло? Зараз я говорю не про себе, а про Антона Шабая.

— Сядь краще! Кого захищаєш? Товариша?

Хотів ще говорити, та вже його не слухали. Викриками лункими перервали його, не дали висловитися до кінця.

Промовець — Юхим Верчик — витер спітнілого лоба хусточкою з вишитими на різку літерами (це вже в якійсь дівчини увечері вихопив) і сів на лаву. Нічого не поробиш, коли не хочуть слухати.

Тоді підвелася дівчина з колгоспної бригади. Попросила.

— Я так скажу. Антін Шабай коли й виходив на роботу, то не робив, а виляв, як ото собака хвостом. Ніякого приміру, як комсомолец, не показував. Або, бувало ще, стане і стоїть, як та бенера. А на пропуски він мастак. Ось місяця й третьої частини не пройшло, а вже три дні пропустив. А робота потребує повного виходу, і щоб працювали сумлінно всі. У тих місяцях у нього невиходів було теж багато. От, значить, і по-моєму він приміру не показує. Значить, з такими треба роз-читатися.

— Правильно, Єлько!

— Вірно!

— Єлька більше не говорила. Сіла на своє місце й погляд гострий утопила в згорблену постать Антона, що стояв коло столу.

— Я ще додам, — кинула з місця, не просячи слова, друга дівчина. — Його родича, брата материного, Рудя Івана, вислано.

— Ага!..

— То це він духу їхнього набрався.

— А може він і весь час був такий?

— Саботирує.

— Он воно що!

— Гнати таких з комсомолу! — викрикнули ще з гурту.

— Може й Верчика заодно?

Розбурхані юні голоси жбурляли до столу незадоволення на тих, що примазалися до комсомолу, що не виправдують комсомольського імені, а своїм перебуванням в організації тільки знижують її авторитет, тільки заважають виявляти ентузіазм молодечий, завзятий.

— А скільки в них трудовнів? — полетіло ще до столу.

Секретар підвівся. Підніс угору руку, щоб стихли.

— Зараз скажу.

З кишені витяг записну книжку, перегорнув кілька аркушів.

— У мене тут на п'яте,— говорив секретар.— Я виписав на всіх комсомольців. Ось Шабай Антін має 42. Верчик Юхим—44.

— А в кого найбільше?

— Найбільше? Єлька Радько має від першого січня 139. Вона у тій самій бригаді працює, що й Шабай. Марія Андрієнко—136, я маю 142. Ще називати?

— Досить!

— Понятно!

Тоді слова попросив Сашко Окріп.

— Я думаю, для нас усе зрозуміло. І ставлення до роботи, і число вироблених трудоднів говорять за те, що Антін Шабай—не комсомолец, що він саботажник. Він свідомо, чи не свідомо, йдучи на повіді, а продовжує вести лінію дядьківську, глитайську. Від таких комсомольців нам очиститись треба негайно.

— А Верчик?—перебили його.

— Про Верчика я так скажу: хай розгляне бюро. Хай бюро перевірить не тільки Верчика, а й усіх комсомольців. І хай воно вяснить, коли в якогось комсомольця мало трудоднів, то з яких це причин: з поважних, чи ні. І хай, відповідно до цього, або вкаже, як має робити комсомолец, або позбавить від них організацію.

У поглядах комсомольців прочитав Сашко Окріп схвалення своєї промови.

— А про Шабая, я так думаю, що його пісенька вже проспівана. Саботаж тут явний. А саботажників з організації треба гнати геть.

Закінчив і пішов назад, де сидів з Матею.

— Правильно!—почув услід.

Коли Сашко сів, Матя перегнувся до нього і над вухо прошепотів:

— Правильно і на мою думку, Сашко. Уже коли будуємо соціалізм, так треба прикладати всіх сил, треба робити на совість. А коли хто надумає заважати, того геть гнати з дороги.

Глянув Маті в очі Сашко. Вони горіли тими ж вогнями, що й у більшості присутніх комсомольців.

— Добре!—тільки й промовив до Маті, стиха потиснувши йому локоть.

Матя сприйняв це, як ствердження вірності своїх думок. І знову слух свій і зір спрямував туди, де говорили, який має бути комсомолец.

У таборі, де отаманував Камлук Лупатий — життя йшло своїм порядком. Отаман нічиїх порад не слухав. Не любив, коли хтось хоч натякав йому про щось. На першому ж слові обривав:

— З такими речами до мене щоб більше ані-ні!

За „зраду“ Матину сердився дуже. Та відомстити йому тепер був неспроможний. Лють свою переносив на весь табір. Хтось не так повернеться, слово якесь вимовить, що за підозріле йому видається, зразу й почне:

— Ти мені тихше! Не дивись на те, що одному попустив віжки. Цього більше не буде! Я наказую, я — отаман...

Примовкнуть перед отаманом навиднооці. А за шатрами, чи в шатрах, зібравшись тихо, сміливіші речі ведуть проти отамана, проти утисків його і сваволі.

— В старовину, — розповідають старіші, — інші отамани, до Камлука, теж усякого дуру доходили, бо такі порядки були. Чому їм на нас не натискувати, коли із начальниками руськими мирилися, бариші від здобутку нечесного ділили. От і не перечили, слухали їх, корилися отаманові безмовно.

— Але тепер треба не так...

— Камлук собою зостанеться, бо з такого тіста він виліплений...

Нашо вже Дудик Кирило — ще недавно був він чи не найкращий приятель отаманові, сам отаман вважав його за найближчого до себе, — а тепер і той, гляди, десь слово проти отамана кине, мовляв:

— Круто дуже гне. Не ту лінію держить.

А це для розмов закулісних пожива свіжа.

Проте, отаман, як той цап, що, зустрівшись з іншим на переході, назад ходу не дасть. Краще у воду впаде, а свого допнеться. Старе миліше йому, і він держиться його обіруч.

Слухали ще на виднооці отамана. Коли знімається з постійки він — ідуть слідом, але...

Поганий для табору приклад подав Матя. Такий молодий, а самочинство втяв. Та ще ж закликав на те і Василя, і хлопців. Ці вже за ним не пішли, табору не покинули, але про життя своє нужденне і про самоуправство отаманове заговорили голосніше.

Непривітно зустрічають табір станиці. Те саме, що і в тій станиці, де лишився Матя, повторюється раз-у-раз. І від того ще зліший стає отаман.

Траплялося, що схоплювався він серед ночі й будив усіх. Сам вів коней до фургону свого і наказував усьому таборові.

— У шти! *

* Ушти — вставай.

Добре, коли хоч місяць дивиться згори, вилискує грудкою масла затвердлого. А як ніч темна, безмісячна, а як густе шмаття хмар сплітається в суцільний, безкрай сувій. Тоді гірше... Та для отамана однаково Надумав — волі й думкам його ніхто не мусить перечити.

І за ним їхали. Їхали підводи, витягалися вервечкою.

— Хай, коли схопився, хай сам дорогу виськує, а ми...

— Ех! — озветься тихо від свого фургона хтось. — У отамана розум гусячий, а через нього наше життя... собаче.

І з кожним днем росте незадоволення проти отамана, обхоплюючи закапелки шатер і халабуд дорожніх.

Але поки там щось вийде, отаман гне свої. От і цей раз...

Ніч темна. На місяць, що звечора посвітив був трохи жовтим лицем своїм, насунули густі хмари, запеленали всього. А отаманові те байдуже. Занепокоївся він, помітивши незадоволення серед частини табору на постійнку невдалу, схопився і давай будити людей.

Думки про Матю непокірного, про „виродків“, до Маті подібних, йому все більше й більше тиснуть груди, бурхливо вливають неспокій.

— Ну, де ладів! *

Наново розкладали багаття, щоб видніше було збиратися, зривали шатра, напинали як попада халабуди над фургонами.

Деякі і на цей раз мовчки корилися його волі, а деякі вже сміливіше й виразніше обурювалися проти такої вихватки отаманової.

Он хлопці молоді, товариші Матині — Стефан, Федір і Зонь — ті вже не витримали, не стерпіли на цей раз:

— Та чи довго ж це буде? — кинув Стефан Коваленко, ніби до себе, ніби ні до кого не звертаючись, але навмисне, щоб його почули в сусідніх шатрах.

— Це чорт зна що! Це глумота над нами, — додав Федір Атрощенко.

Зонь Грищик теж озвався. Підскочив ближче, щоб обом товаришам чути було.

— Со туме? **

— Та це ж... Отаманові воно є з чим їздити, а нам...

— Е-ех! „Та це ж!“... — перекирив. — Пищимо собі під ніс, от воно й виходить діло таке. У нас від слів до діла дорога ой-ой яка довга! А хто винний? Ми! Ми, що мовчимо, що коримося, як оте поросся на прив'язі в отамана, що він його куди хоче веде, куди хоче пускає... От що! Говорили ще тоді з Матею, а як до діда дійшлося, так ми й назад...

— Да...

— Матя, що й казати, виступив сміло. }

* Ну, давайте їхати.
** Со туме — що ви?

— А ми?.. Ми хіба не змогли б так? Гусьми свійськими
ду же ми того... а крила, щоб літати, носимо для блізіру.
Говоримо „ми вільні“... А де ж воля та наша, що про неї в
піснях співається?

До Зоня підскочив Стефан. Лице йому було люте, нал-
ляте кров'ю.

Сіпнув товариша за рукав.

— А виступимо разом?

— Я?

— Та не тільки ти і я. Треба багатьом...

— От саме й воно! Про це казав Матя.

— Коли озветься один — ясно, який кінець буде. А як ба-
гато...

— Значить, треба про це говорити. Ясно, один нічого.

— Ну от... Умовилися?

— Єсть! Доки мовчатимемо?

— Так!..

Тихо в степу вночі. Лише вітер невитриманий, до рук не-
прибраний уривчасто шелестить пшеницями недокошеними.
Грайливо хилить вітер важке колосся, налляте зерном. Про-
біжить ото похапцем, як табун великий шпаків переполоха-
них, шугоне і раптом притихне. Зникне кудись, ніби на пере-
починок приляже, щоб з силами новими знову схопитися.

Один за одним, як ланки в ланцюзі дебелиму, простяглися
фургони по дорозі. Отаман, як завжди, спереду батіжком хвись-
кає, веде за собою табір.

Риплять осі немазані, стукотять під фургоном прив'язані
відра порожні. Пиляє нудотою отой рип у голові. Скільки
вони їдуть: годину, дві, три?.. Може вічність цілу? Хто зна!
Батьки, діди, прадіди їздили... А вони, чи довго ще їздити-
муть?..

Ранок рудавим серпанком розплющував очі на сході. Ніч
поволі здіймає вгору свої штори і чимраз далі тисне їх на
захід. Із сходу лева сонячного проміння протинають той
серпанок рудавий, тягнуть за собою сонце на стрибок через
гірський...

Ранком оживає степ жнивний.

Колгоспні бригади, щойно починає спадати роса, впряга-
ють у косарки коней і, зайшовши до загону, вистригають із
пшениць чуби золоті, що сито зросли на плідному ґрунті
чорноземнокаштановому.

На циган, що їдуть повз них, бригадники косяться очи-
ма, перекидаються про них словами прикрими:

— Докіль вони оце їздитимуть!

— Здається, чим ото їздити не знати куди й за чим, кра-
ще б осісти на місці. Ні, не хочуть...

— Звикли так, от і їздять...

- Та воно й ми не зроду в колгоспах.
- То ми, а вони — кочівники.
- Пора вже кидати до біса кочівництво те!
- Пора б...

Пройжджаючи довгою стяжкою повз одну з бригад, почувши у фургонах голосне:

— Ге-ей!

І йому наввипередки прогуло луною дзвінкою:

— Цигани, ану сюди-и! Ставайте-е до нас на робо-оту!

Косо, жовтими від люті очима позирнув туди отаман, вилаявся густо, сердито:

— А щоб вам заціпило! Щоб вам і языка одібрало, таке меле...

Та на ниві цього не чули. Вигуки ще голосніше доносилися в табір на крилах вітряних:

— Годі їзди-ити! До колгоспу-у пора!

Зозла щосили стьобнув отаман коней. Ті раптом рвонули, гойднули фургоном. Від несподіваного поштовху вдарилися в халабуді об било „баба-яга“, дружина Камлукова.

— Ти здурів уже, старий, чи що?

— Чого? — люто визвірився на неї отаман.

— Везеш... Голову розіб'єш.

— Лежи вже, каменем би ти лягла! — і знову батогом коней утав.

— Бодай тобі!..

Та скоро стара мусіла замовкнути. Дружина — отаман кинув такий погляд, що вона аж зіщулилася й посунулася в куток.

А отаман одно підстьобував коней. Підганяв їх, щоб скоріше йшли, щоб не чути цих криків бунтарських з ниві колгоспної.

Цілий свій вік мандрує Камлук. Вже в бороді сивизна пробиватися стала, а не було, щоб стільки невгод... З дідів прадідів мандрують цигани. Надоїсть їхати — зупиняться, де прийдеться, і слухняніші були, і корилися, не підносячи голосу проти отамана.

Сонце, ніби його там підпирає хтось, хутко котить угору. Сонце ніби варом обдає степ і людей, що на ньому працюють. Пече безжально, сушить пшениці, на коней мило кладе. Людям, що йдуть коло фургонів, видавлює сонце піт з тіла солоний, їдкий.

Пнуться коні змилені, хвостами відганяють мух уїдли-вих. Зголоднілі, вони вже ходу збавили, тупцюють-тупцюють, а наче на місці одному. І батіг гострий тільки прутить на спинах.

— От життя настало! — шепче люто отаман. — Де ті великі базари та ярмарки, що були колись у кожній станиці великій? Де? Заколхозилося... Ох, і колхози оці... Життя вони мені вкорочують. Проходу від них нема...

Скільки їдуть—усе гуртом люди працюють коло пшениці стиглої. Метушня робоча навколо: косять, кладуть копиці, підгрібають колосся.

І ніде тебе ніхто не окликне, щоб на коней глянути: чи купити, чи вимінати. Працюючи, мовчки очима зведуть, або хтось обіаветься, як там позаду:

— Доки ви їздитимете, доки возитимете голови свої в мандрах віковичних?

— Час уже й вам до роботи братися.

Про те ніби ніде й не знають, що в таборі більшість усе життя своє лише з чесною праці живе, з рук власних, з ремесла ковальського.

— Воно, ясно, ворожбою та дурисвітством прожити легше. Те і в холодку робити можна. А тут, під сонцем, не те.

А вже коли запримітять, що вигляне хтось із халабуди, ще гостріше дімають:

— Он ба, голову вистромила! Чому в холодку... катаються, як пани ті колись... На лобогрійку б тебе, щоб попоскидала, вилами вимахуючи, тоді знала б, який легкий хліб...

І цими словами сьогодні вкололи Ярину.

Так боляче їй, що чоловік майже нічого не заробляє, що самій усе не щастить, що вони і Йоника держать надголодь.

Чоло їй покривається зморшками. Від думок важчає голова. Думи такі неясні, думи темні давно їй шкрябають мозок. А між ними одна може вже ровом глибоким лягла в голову: „І чому було не послухати Маті? Тепер би не ображали мене, не чула б я оцих вигуків, не сиділа б голодна з Йоником...“

Бачила не в одній станиці, як діти граються гуртом по садках, як, нагородовані, співають з вихователькою—нісень дитячих. В одній із станиць насмілилася спитати виховательку:

— Чиї тут діти?

— Колгоспницькі, — відповіла вихователька.

— А яких колгоспників, багатих?

Та здвигнула плечима на дивне питання.

— На те й колгоспи організуються, щоб без багатіїв будували трудящі селяни соціалістичне господарство. Кулаків-шкідників ми випроводили в далекі краї. Діти тут тих колгоспників, які працюють на колгоспних роботах у степу. От, коли б і ви були в колгоспі, коли б пішли на колгоспну роботу, і ви б віддали свою дитину сюди.

— Віддала б...

Задумана, відійшла від виховательки привітною. Вихователька бо зовсім не так говорила до неї, як отут з ниви викрикують...

— Віддала б! — промовила з сумом.

Серце стиснулось материнське. Чи ж можна порівняти, як поводяться, як виховують дітей там, і як тут? А чи хотіла

б вона так? Ех, матері, усякій матері хочеться дитину виховати якнайкраще.

„Хіба ми — роми — не люди? Адже там сказали мені, що й мою дитину взяли б туди, якби я пішла на роботу колгоспу...”

Рішуче повернулася до дружини.

— Василю!

Відірвав від коней очі туманні.

— Со, Ярино?

— А чому ми не лишилися з Матею?

Голос їй дрижав, але вимовляла вона кожне слово з притиском. І очей не втуплювала додолу, дивилася прямо.

— Ти глянь на Йоника. Що з нього стає? Худе-худюче! Самі маслочки. А там, у станиці, я бачила, як граються діти колгоспні в садку. І веселенькі всі, пісень співають.

Василь і сам задуманий весь час. Від того вечора, коли Матя покинув їх, не сходять з голови думки бороздливі. Ті дні, як стояли там, Матя ранком приходив з роботи, приносив одержаний з колгоспу хліб і зароблений ще приварок для родини. Пригадував не раз це Василь, і тягло його туди.

Але давнє, з кров'ю від предків перелляте, більше всмоктане ним, ніж Матею, з більшою силою тисне його. Тісно Василеві. „Воля“ синів степу — циган неволею давить. Обурюється в думках на те Василь, та з думками тими обурливими виходжує сам, не виказує ще на людях.

Не крикнув на дружину, що втручалася не до своїх справ. Не пригрозив, а винувато схиливши голову, ледве чутно промовив:

— Я й сам над цим не раз думав. Тільки ж... і те незрозуміле якесь мені... Не придумаю, що тепер...

— Е-ех, Василю!

Тужно схилила голову на Йоника, що спав собі збоку неї.

— Обдикне ту, хуонаніе!* — показала дружині на сина. — Який він, а в колгоспних садках діти пухленькі...

Бризнули сльози з очей. Покотилися по щоках засмаглих, цілими днями невмиваних. Збігали солоні до губ.

— Доки ми вже життя нужденне зносити будемо? Доки у злиднях, у бруді животітимемо? Отаман коверзує, веде, бо йому того хочеться. Йому заманулося, а ти мусиш собі слідувати за ним. У нього і їжа є, і коні кращі, і фургон. А ми? Чому ми мовчимо, чому терпимо все?..

— Ярино! — тихо сказав Василь. — Ти правду кажеш, але... Проміняти на хату привілля, степ, волю...

— Волю? — сердито перебила дружина. — Шун та ту**...

* Обдивися ти, хазяїне!

** Шун та ту — послухай же ти

— А бачиш ти те привілля? А ти вільний? Ти робиш, чого хочеш сам? Можеш ти під отаманом бути вільний, та ще коли їсти нічого, коли живеш у бруді? Кинь ти це слово! Воно нам чуже. Воно тільки на те й здалося, щоб краще та легше коверзувати над нами отаманові.

— А там?— Василь натиснув на голосі.— Хіба ти знаєш, як там?

— Знаю!— рішуче відрубала, — бачила по дітях. І вірю що Матя не zostався б. Я ще тоді сказати хотіла, та доля наша жіноча така. А тепер не мовчатиму. Боїшся ти—я говоритиму! Як отак жити—краще смерть, хоч не мучитимемося...

Останні слова вимовила дуже голосно. Василь був певний, що ці слова вчули сусіди. А як бачив, що дружина й не думає притихнути, суворо наказав:

— Чш-шш! Замовч!

Підштовхувана чуттям своєї правоти, вона підвелася. Ступила до чоловіка і з обуренням ще голосніше закричала:

— Ні, не замовкну! Хай слухає табір увесь, хай чує степ! Набридло! Сили нема зносити злидні, коли вихід є інший. Хай животіють боягузи, підлизи отаманські покірні, а я не буду. Не буду! Не мовчатиму!

Раптом скочила на шлях, побігла туди, де за Коваленковим фургоном ішло троє хлопців.

Ранком, коли ще ні світ, ні зоря, в таборі сполох. Вискакували з шатер, збігалися насередину, де стояла лінійка запряжена парою добрих коней. На ній сиділо двоє чужих таборів людей—голова станради і секретар станпарткому.

— Що таке?

— Що сталося?

Питали один в одного, перепитували.

Підійшов до лінійки й отаман. Та на цей раз хода його не була, як звичайно, тверда, впевнена. Блідий, змарнілий, він підійшов і мовчки спинився.

Незабаром увесь табір розмаїтий обступив колом лінійку.

— Хто отаман?—спитав голосно чоловік у сірому піджаку і в кашкеті.

Камлук Лупатий вийшов на крок уперед, сказав тихо:

— Я.

Йому наказали з лінійки стояти тут, не відходити далі.

Чоловік у сірому піджаку й кашкеті ступив на підніжок лінійки, щоб у гурті всі його бачили і щоб йому всіх було видно.

— Громадяни, — кинув він до гурту. — Є новина, про яку нам з вами слід поговорити.

Всі затишли. Нетерпляче чекаючи, що скаже оцей незнайомий, подалися наперед.

— Громадяни! — повторив незнайомий. — Сьогодні в ста-
ниці конюхи одного з колгоспів піймали злодія. Злодій той
із вашого табору.

— Хто? — нетерплячий вигук.

— Хто такий?

— Хто? — зашумів гурт розмаїтий.

Отаман стояв блідий, спустивши очі додолу. Отаманові по-
під сорочкою пробіг дріж.

— Ви питаєте, хто? А подивіться, кого серед вас нема?
Промовець змовк. Чекав.

У гурті презирнулися. Питливими очима дивилися один
на одного.

— Чи всі з його родини тут?

Якось тиша таїнна на мить охопила присутніх. Дивляться,
презираються мовчки. І вірять, і не вірять людині в сірому
піджаку. Звідкіля таке лихо трапилося, хто його на табір
наніс?

Хто? Питання стоїть перед кожним. Кожен намагається
відгадати, відкрити того, що спаскудив увесь табір, що під-
озру навів на чесних.

— Та хто ж він?

— Говоріть уже, хто? — викрикнули, зневірившись ви-
крити злодія.

Лише отаман за весь час ні на кого не глянув, нікого не спи-
тав.

Передчуття ясно говорило йому.

Промовець підніс руку вгору, подав сигнал, щоб замовкли.

— Злодія спіймано. Він сидить заарештований. Назвався
Кузьмою...

— Кузьмою?

— Кузьмою? — переривали голоси.

— Злодюга!..

— Убити такого!

— У мм а р а в! *

Василь Гирленко, швидше розштовхуючись, протовпився
всередину. Підійшов до отамана. Нестямно, грубо смикнув
старого за руку.

— Так отак? — тільки й вимовив.

Погляди зустрілися. Обидва люті, ворожі.

— Так отак? — процідив ще раз крізь зуби. — Отак, ота-
мане „чесний!“. Отак учиш ти жити? Годі!

— Роми! — звернувся він до всіх, уперше за своє 29-літнє
життя насмілювався голос подати. — Роми, де правда? Ми, чесно
працюючи, живемо в злиднях, животіємо життям нужденним.
А він з нас знущується. Як він учинив з братом моїм, що той
пішов на працю колгоспну? Пригадуйте, як він вас до шатра

* Убити.

мого приводив і потім Кузьму-зłodія з ножом підслав? Ви знаєте це! А сам, з чого він живе? Зłodійство? На всіх, на весь табір біду накликає. Годі! Нема в нас Камлука отамана!

— Годі!

— Мар* — заревіли з гурту.

Василь з усієї сили вхопив отамана за руку і штовхнув його в юрбу. Над старим звилися десятки кулаків, важко загупали по голові, по плечах, по спині.

— Стійте — закричали від лінійки.

— Стійте!

Але в юрбі не чули того. З усієї сили напірали на отамана, не стримували величезної жадоби помститись Уся лють, уся ненависть на нього за злидні, за знущання, за життя нужденне — тепер, у кулаки вбрана, падала на отаманову голову.

Людина в піджаку мусіла вихопити з кишені револьвера й пальнути вгору.

Тоді юрба відступила, випустивши здобич із рук.

Другий незнайомиць, старіший, з сивиною в волоссі, скопив на лінійку.

— Що ви робите? Та ви ж за це...

— Смерть паскуді.

— К а ш т и р і**...

Ревіла юрба збурена, вимахувала кулаками вгорі, але вже не кидалася на отамана.

— Тихше!

Заждав, поки стихли голоси, поки вгамувався гурт розбурханий, розбунтарений.

— Товариші, чесні цигани! Так, як хотіли зробити зараз ви — робити не слід. За вбивство наша влада карає. Злочин його, на мою думку, явний. Його син — син отамана, що розпоряджає всім табором, що його воля над вами всіма — Кузьма не міг піти на злочин без згоди батькової. Про самого отамана ми справу вирішимо. І те, що тут говорив Матин брат, брат може найчеснішого і найпередовішого серед вас усіх, доповнює присуд злочинцям. Голова станради вам уже сказав, що Кузьму заарештовано на місці злочину, а батька його заберемо ми тепер.

У гурті загомоніли. Схилилися на це, але находилися й такі, що хотіли б розправи самочинної, як це диктує звичай дідівський, з молоком материним усмоктаний.

Отаман здригнувся й підвів очі вгору. Поглядом каламутно-жовтим блукав по людях, шукав собі співчуття. Та даремно. Тих, що підтримали б його — в цей час не знайшлося.

* Мар — бий.

** Розбійник.

Гурт очима гострими, ненавистю сповненими, приковував до місця отамана, диктатора свого недавнього.

Не втекти отаманові, не минути кари за гріхи натворені!

— А з вами, — лунав далі голос секретаря станпарткому, — я хотів поговорити про інше. Слухатимете?

— Говори!

— Слухатимемо!..

— З вами я хотів поговорити про життя ваше...

— Ми самі розкажемо, — перервали його.

— Хто? — спитав секретар, окинувши табір оком.

— Я розкажу, — висунувшись трохи вперед, вимовив Дудик. — А він, — рукою показав на Василя Гирленка, — ще краще про себе, про нас усіх вам розкаже.

— Вийди, Василю, і перший голосно при всіх розкажи! — звернулося до Василя разом кілька голосів.

— І розкажу...

Вийшов Василь з гурту, зііз хутко на лівійку. Обличчя його кров'янилося, ніби щойно фарбою червоною було ви-машене.

Табір насторожився, притих. Хвиля та, що так буйно плюснула, отаманство Камлукове розбивши вщент, тепер уга-мовувалася.

Люди брудні, невмивані, люди, що все життя своє в таборі прожили, що в холоді зимою, надголодь роки тягли, тепер наготувалися слухати Василя, слухати оцих людей, що завітали до них із станиці. І ті люди для них уже були близькі.

Василь зібрався з духом і жбурнув згрудей у гурт збитий сміливі слова:

— Хто не знає, як ми живемо? Дивіться! — показав свої руки. — Я цими руками та молотом заробляю хліб, скільки живу. А заробляю як? Живу — голодний. І тепер... У хлопця он уже одні ребра виступають... Ат... Та що там казати: бруд, голод і холод — постійні супутники наші. Зглупів і жалію, що з Матею в колгосп не пішов.

Махнув рукою і хутко скочив з лівійки.

— Чи правду він говорив? — спитався секретар, чекаючи на ствердження присутніх.

— Авжеж правду! — озвалося кілька голосів.

— Та що там, Василь, як є, все розказав.

— Уже як ми живемо, то...

Знову заклекотіло навколо лівійки. Знову гуртом заговорили, життя своє обчиржене й нужденне на поверхню зби-ваючи. І кожен старався вигукнути слова свої якнайголосніше, щоб їх почули, щоб знали.

Тоді людина з головою посивілою, врахувавши скарги оті на старе, підхопивши пробіски прагнень до нового, волін-ням розбурхані, знову звела руку.

— Слухайте ж! Тепер говоритиму я.

Стихали голоси, обривалися викрики.

— Говори!..

Виплигнуло сонце й радо осміхнулося таборові.

Аж тепер починався день...

А гурт стояв і слухав такі прості й зрозумілі кожному слова.

ХІ

Сонце, ніби кипіль у вагранці, щедро випромінює на землю своє тепло. День сьогоднішній, як близняк, схожий на вчорашній.

Сонце пожадливими руками намагається заграбастати, зв'ялити з колгоспних городів капусту, огірки, баклажани.

Але ні! Цього не буде. Городні бригади пильнують добре. — Приміряйся, сонцю скільки завгодно. Любийся, заздри на наші труда. Це дозволяється. А коли почнеш грабастати — вибач! Руки твої обчиряємо враз.

Кілька городніх бригад по обіді лишилося в повітці, що правила їм за ідалібною.

Бригадники розташувалися хто на ослогах піднесених, хто в холодку на травичці, що підходить під саму повітку. А посередині сів Сашко Окріп і недалеко від нього — Матя з гармонією.

Матя зовні вже геть не схожий на того, яким він прийшов з табору. На ньому нова сорочка, пояском підперезана, нові штани, лице з милом умите. Тільки чуб кучерявий, чорний та очі — дві чорносливи спілі — й засмагле лице виказували його походження.

Матя тепер з кожним днем виростає духом. Кожен день іде йому на підтримку.

За ремонт реманенту до жнив бригада Івана Макаровича дістала премію. Іван Макарович зговорився з управою колгоспу про те, щоб особливо відзначити Матю. От і преміювали його сорочкою верхньою та штанами, тими, що оце в них хверцює. І спідня білизна завелася; аж дві пари видано йому за трудовні.

Про табір думок стало менше. Жаліє лише отих бідаків, що життям нужденням волочать, що змінити його не наважаться й досі. Та й про те згадує хіба ото, як уляжеться в ліжку. Товариші не дають сумувати.

Сашко додержує слова, даного ним Іванові Макаровичу. Від себе він змовився ще з комсомольцями. Ті, що працюють разом у кузні — раніш на ремонті реманенту до жнив, а тепер до сівби осінньої — стали йому близькими товаришами. І з роботи, і на роботу йдучи заходять до нього на гармонії заграти просять, а то так точать лясі. При ньому говорять і про справи серйозні, намагаються притягти до того й Матю... От і сьогодні...

Комсомол запроваджує нову форму роботи. Політдні раз на тиждень провадять, залучаючи до них молодь і дорослих. А політдні ті проходять не в самих лише доповідях. Розмови про міжнародне становище, про якусь постанову партійну чи радянську, або про те, як найліпше провадити господарство колгоспне — пересипають художніми нумерами: слівами, декламаціями, спогадами, грою на музичних інструментах тощо.

Сашко Окріп — йому від бюро доручено — ото поговорить, поговорить, а тоді до Маті:

— Ану, Матю, ушквар якоїсь!

Просити Матю не доводиться.

Матя скидає зашіпку, налягає на клавіатуру. Сплітаються разом голосники пискляві з басами густими, горластими, прорізають повітря, виливаються бадьорим маршем.

Грає Матя добре. Слухають його уважно. Гармоніста бо з нього такий, що куди там рівняти до станичних. Не годяться ті проти Маті.

Дівчата й хлопці підходять ближче, стають колом. Очима ідять, як пальці спритні гуляють по клавіатурі. А вони ж такий бігають, — здається, піймати не можна.

— Ушквар танцювитої! — просять присутні.

— Якої?

— А тієї, що дома не ночують.

У гурті регіт переливний, вихлястий.

— Ушквар такої, щоб аж-аж!..

— Гаразд!

Матя натискає на голосники, перебирає їх бігливо пальцями. Гармонія аж захлинається, кидає пісню в коло танцюристів.

Ай дай-да-да-да,
Ай дай-да-да-да,
Да-да-да-дай.
Тіда-д'ай, тіда-д'ай...

— Ану, Єлько.

— Єлько, де ти?

Єлька саме говорила про щось із Сашком Окропом. Одірвалася. Підбігла.

— Чого?

— Якого ти біса десь никаєш, ану!

Єлька, не вагаючись довго, ввійшла в коло. Пройшлася звичайною ходою, а тоді задріботіла часто ногами, і пішла й пішла. А в такт музиці, ті, що стояли в колі, заляскали в долоні, примовляючи:

Оп-ля оп-ля-ля,

Оп-ля оп-ля-ля...

— Давай частішої! — вигукують.

— Давай, Єлько, давай!

Грає Матя. Зачастив ще перебором, а Єлька кружляє в колі. Танцює, човгає носками чувеків по долівці. І не знати,

хто кого перегнав би, чи Матя її, граючи, чи вона Матю, танцюючи, якби не умовний знак від Сашка.

Стихла гармонія. Почали знову розмову.

Елька, трохи засапавшись, трудно дихає повними дівочими грудьми, повертає нишком лице розрум'янене від того, хто говорить, на Матю. А той і собі час від часу поглядає на неї, таку бадьору й бідову комсомолку. І коли раптом погляди їхні зустрічаються, Матя спускає свої очі додолу, червоніє...

Ще поміж розмовами доводилось Маті грати, якої йому загадували. Ще дівчата й хлопці танцювали, утрамбовуючи долівку в повітці.

І якось трапилось несподіване. Маті здається воно ніби сном.

Споміж гурту знайшовся якось гармоніст. Узевся він за грати. А Елька підійшла до Маті, запросила його на танок.

Чи він відмовлявся, чи ні, як танцював — того сам добре не знає. Бачив лише очі її на собі і чув вигуки:

— Матя, браво!

— Молодець Елька!

— Біс!

— Іще-е!

Коли вже час було бригадам ставати на роботу, Сашко й Матя зібралися йти.

— Приходьте ще! — припрошували їх.

— Приходьте обов'язково!

Елька — та аж провела трохи. Говорила про щось з Сашком, а потім обернулася до Маті.

— Граєш ти, Матю, добре. Увесь би час слухала та танцювала. Гляди ж тільки, не забувай!

І палахкотливими очима дивилася на нього, ніби щоб запам'ятати собі чуб кучерявий, обличчя смугляве, довгасте з красивим хрящуватим носом і губами червоними, що в такий контраст стали з очима — чорносливами.

А Матя — і чому це так? — знову не витримав погляду: спутив очі додолу, обличчя залляв фарбою червоною.

— Не забуду, — тільки й промовив.

— То-то ж, гляди!

Повернулася і зникла.

Матя подивився їй услід. Промовив тихо до Сашка:

— Гарна дівчина...

— І комсомолка перша, — додав Сашко. — Чув же, як вона чистила Антона Шабая на зборах?

— Чув.

Кілька хвилин ішли мовчки. Потім Сашко спитав у Маті, чи сподобалося йому на політдні?

Матя, під свіжим враженням, висловив своє захоплення і додав, що комсомольці взагалі люди хороші, — і своєю бадьорістю, і рішучістю, коли треба.

— Так, — стиха промовив Сашко. — А час би й тобі, Матю, подавати заяву до комсомолу.

Матя зняковів.

— Чому не подаєш? — трохи голосніше спитав Сашко.

— Неписьменний ще я. Думав про це, а от щоб написати, ще не зумію сам.

— Пусте, Матю. Я тобі напишу. А що тебе затвердять збори — і мови не може бути. Ти вартий цього.

— Добре, — з удачністю сказав Сашкові. — А підпис я вже якось сам закарлючу!

— Гаразд...

Дні струменями буйними протікають у житті Матиному. Кожен новий день, чи схожий він зовні на вчорашній, чи ні, а для Маті не той.

Кожен день приносить йому багато нового, багато такого, чого зовсім не знав він раніше, про що й не подумав би в таборі.

Один Іван Макарович, скільки він про всяку всячину йому говорить! Як до революції жили, як тоді по заводах працювати доводилося, як більшовики рухом робітничим керували. Багато чого нарозказував він. А про те, як у революцію кинув фронт імперіалістичний і потім до Червоної гвардії пристав, як потім в армії червоній на фронтах боротись доводилося — про те найбільше любив слухати Матя.

Те все, як боролися за свою владу, як, на перший погляд ніби і на дрібних роботах, доводилося одвоювати в старовини, приступом брати бар'єри, щоб нове застосувати — те все вливало бадьорості й сили.

І Іван Макарович, і Сашко Окріп, що зі вступом Маті до комсомолу дружба поміж ними ще зміцніла, тепер йому невідступні супутники, наставники в житті, зовсім для нього новому.

Товариші-комсомольці, що так серйозно до роботи ставляться, що політдні так провадити вміють — його всього до роботи втягують. Відрадно від того Маті стає. Хіба це не життя.

І все це тепер таким ніби давно знайомим йому здається. Чому воно так?

А ще недавно, зовсім недавно, було все це незнане. І йшов він до нового життя невпевнено, боячись. Аж дивно самому.

І дивно, і жаль, що всі його попередні роки минули у бруді, в темряві, в злиднях. Бувало ж не раз табором спіялися і під цією станицею, а от...

— І чому не зустрів раніше, кілька років тому Івана Макаровича, Сашка з іншими комсомольцями?

— Чому?

Та хіба про те розкаже йому примітка! чи хлів, коли близько нема ні Сашка, ні Івана Макаровича? Були б хтось із них — ясно сказали б, а так заждати доведеться. Завтра можна спитати буде...

Лежить Матя на примостці після денної праці (бо тепер уже в кузні удень він працює) і думками ворожає. Йому і те й те приходить у голову, як тій людині, що забилася в краї незнані.

„Ех, якби тепер мене до табору кинули! Ой і поговорив би! До біса б самого отамана послав, а з хлопцями... Ні, тепер би пішли. Чи багато, чи ні, а кинули б степ із життям обчирк-женим. Проміняли б його на життя осіле, колгоспне. Так! Проміняли б!“.

І засипає солодким, запрацьованим сном, певний того, що й завтрашній день принесе щось свіжого.

ХІІ

Подобідне сонце парким промінням полоскало землю.

— То як ви?—востаннє спитав у циган секретар парткому.

— Як вирішили, так і буде.

— Глядіть! А коли там що не так—повертайте до нас.

— Авжеж.

За лінійкою, коли тихо від'їжджали від табору представники керівної організації й радянської влади станичної, пішли гуртом. Вже, як звертали вони на вулицю—попрощалися по дружньому. Дякували, що допомогли очі відкрити, глянути далі в життя.

— Значить, вирішили?

— Вирішили.

— Годі мандри мандрити!

— Кінець!—відповідали з гурту.

— Щасливої вам,—побажав секретар станкому.

Зняв кашкета, помахав угорі.

— Глядіть же й ви!

— Злодій не милуйте!

— Кари жорстокої їм...

Сперед очей зникала лінійка зовсім не чужих таборові людей, таких простих, добрих і привітних.

А ще радувало циган, що повезли від них ненависного отамана, того самого, якому вчора ще мусіли коритися, перед яким приховували лють свою в шатрах та поза фургонами.

Стояли і дивилися вслід. А людина з головою посивілою, аж поки не завершила лінійка за ріг вулиці, махала їм кашкетом.

Про отамана, що його повезли до станиці, не говорили. Щоб обирати когось іншого на отамана—не дбали.

Пригріті допомогою станичних людей, які всі їхні думки зібрали до купи, викликали так просто і правильно, які розтовкмачили, хто їхній друг, хто ворог, і з ким їм іти—цигани вирішили негайно їхати до тієї станиці, де лишився Матя.

— І цим вірю, а хотілося б уже там, де Матя залишився,— сказав ще тоді в гурті Василь.

— Вірно! Та ж Матя нам буде живий свідок.

— От вірно, як є!

— Ке Маті*.

Метушня в таборі, біганина. Люди, пройняті новими чуттями, хутко збиралися в дорогу.

А перед тим ділилися приварком, у кого що було, або по кілька родин збиралися варити в одному казані.

Нове вирує в думках. Дзвенять дзвінко слова людини з волоссям посрібленим. Заглушують вони попередні сумніви й вагання тяжкі.

Цигани, що цілий свій вік волочилися по всіх усядах, що назви іншої не мали, крім „волоцюг“, за радянської влади можуть і стають рівними з усіма трудящими. Думка про працю чесну в колгоспі, про пристановище постійне, про життя без бруду, голоду й холоду вирувала переконливо, переможно.

Замість „волоцюг“, колись гнаних урядом царським—тепер вони можуть стати вільними, стати письменними, прилучатися до нового життя.

Справді бо, якби колись раніше спіймали злодія з табору, хіба так говорили б із ними? Хіба б розбиралися тоді, хто винний? За найменшу провину когось одного увесь табір карали тоді.

Так, так. Геть усю кривду, усю долю злидненну циганську! Те хай усе зостанеться позаду, а попереду їх чекає нове.

Вони ще не спробували того, до чого тепер усі пориви спрямовані. Але нутром своїм, силою передчуття внутрішнього чують: там чекає їх життя нове, життя не „волоцюг“ і кочівників, а життя трудящих, усім людом трудящим шанованих.

Бездимно під сонцем палючим горіли багаття. Короткі, ледве помітні вдень вогняні язики усмоктували в себе пожадливо пронизливі сонячні леза, щоб разом ще скоріше зварити їжу.

Гурт хлопців і дівчат, чого давно вже не було в таборі, поки варилася їжа, співав пісень.

„Хай, дарма,— думали деякі,— що станичники можуть назвати ледарями, мовляв, „у жнива що роблять!“ Не страшно!

* До Маті.

На цей раз докір приймемо без обиди, бо це вже—останній*
Далеко в степ котиться пісня, лунає в степах, відгуку-
ється в ближчих садках станичних.

Дзвінка пісня голосиста.

Лунає пісня, чуттям новим викликана.

Як почула про арешт Кузьми і старого отамана його дружина, ота „баба-яга“, враз зсунулася додолу. Впала на кинуту долі подушку і довго-довго ридала.

Чи ж ридання допоможе — про те в неї питати годі. Того вона не знає. Лежить на подушці. Б'є кулаком у свої груди старечі, тузає, хоче обірвати на голові вже й без того рідке сиве волосся.

Довго так ридає, мурликаючи собі ледь-ледь зрозумілі слова.

Що їй тепер до зборів, до вирішення, яке табір винесе, коли лихо таке впало на голову? Чула, що з цим уривається все старе, і ридає за дружиною, за сином, за всім, за всім...

Рве з голови сиве волосся, що безладно розкидалося спід зсунутої хустки, тягне його з силою, накручує на пальці кістляві. Може й усе повиривала б, та не таке й податливе воно. Залишиться в руці кілька волосин, а решта спливе між пальці, вислизне геть.

Аніка припала до неї, заспокоює, як уміє.

— Джа ту!* Чого ти приста-ала? — відповіла крізь плач мати.

Їй і слёзи вже не течуть, і обличчя сухе, тільки скривлене-скривлене. А вона лежить, кидається.

— Та ти встань! Он усі зібралися. Ходімо й ми!

Мати підводиться на лікті однієї руки, а другою грубо відштовхує від себе Аніку.

— Кай ме те джав?*

Ображена незаслужено, Аніка пополотніла, відскочила від матері.

Затамувавши образу й біль, іде до гурту і стає віддалік. Слухає не уважно відрубчасті слова, що каменем лягають їй на серце.

Аж коли посідали в таборі обідати, підвелася стара циганка. Прибрала короткі й рідкі кіски на голові. Втерла долонею щоки сухі. Очима натрапила на принишку дочку.

— Со ту и чхинд'ом?*** — спитала — Со ракирна і рома?****

* Джа ту — Іди ти.

** Куди мені йти?

*** Со ту и чхинд'ом? — Що ти зібрала?

**** Що говорять цигани?

Аніка, затамувавши образу на матір за те, що недавно прогнала її від себе, підсунулася тепер покірно.

— Там говорили таке, що...

То полотніла, то червоніла, розказуючи про викрики, про глум над батьком-отаманом, про ухвалу, голосами шумливими винесену.

У матері заспались плечі, перекошилося обличчя, зморшками помережане. Очі старі тьмяні, в орбіти далеко втиснуті, жажно дивилися на дочку. Не знати чого, механічно водила рукою по лиці старому, ніби сльози там котилися градом частим.

— ... ухвалили кинути степ, — розповідала дочка, — і вертати туди, де Матя зостався... вступати до колгоспу.

— О-о-о! — заревила стара.

— Говорили, коли він перший на те пішов, значить, він знав, що правильну дорогу вибрав...

— Та це ж... Ой, со рома пхенде!*

І, ніби шилом знизу вжалена, раптом підскочила, звелася на ноги.

— Так отак?..

Прожогом, не зважаючи на роки старечі, вискочила з шатра. Замаєла довгою, рясною, в густі зборки, спідницею. Хутко вибігла на середину табору.

— Роми! — щодуху крикнула. — Шухен со ме пхенава! **

З кола, що всередині його стояли казанки з їжею, не кидаючи ложок, позирнули на стару казкову „бабу-ягу“. Позирнули, та й тільки... Не підвелися, не обступили її, як зробили б це всього день-два тому.

— Роми! — крикнула ще раз стара, очима навколо бігаючи, в чеканні, чи підтримають же, чи послухають її голосу старого. — Сини вільного степу, що наробили ви? Куди ви глови свої приткнути надумали?

Блимнула непорозуміло, оббігла очима весь табір.

Цигани про щось хутко заговорили і раптом стихли.

— Роми, куди ви? Хто вам дозволив зрадити дідів, прадідів? Куди ви надумали йти?

Молодий, в'юнкий Стефан Коваленко підвівся з кола й суворо до старої:

— Може б ти стихла, га?

— Виродку бісів, що ти верзеш! Тобі щастя й долі не буде. Усім, хто в зрадники табору лізе...

— Го-го-го! — зареготав Стефан.

— Ну й розійшлася стара, — докинули ще.

— Сядь, мамашо!

* Ой, що люди наказали.

** Послухайте, що я скажу.

Дивилася безтямно, мовчки озиралась навколо.

— А хто ж зраджує табір, коли ми всі?

— Табір зрадив Кузьма і той, хто благословив його на злочин. Табір зрадив сам отаман.

— Роми!..

— Чули про це від Камлука...

— Годі-і il..

Ще кричала стара, трясла руками вгорі, добираючи слова найстрашніші. Аж охрипла, намагаючись вплинути, повернути табір на старовину.

Нарешті від казанків уже й голів не повертали до неї. Поралися собі там, бож час не терпить, в дорогу пора.

А дорога не та, ненависна, що нею незнати куди водив отаман. Дорога лежить туди, куди вирішили їхати гуртом, самі вирішили, без неволі, без примусу.

— Репетуй! — казали, сміючись. — Минулося, стара, твоє. Тепер...

— Бешту!*

— Та хай охоту згонить, воно в неї накіпіло, підперло по вікуди...

Пусті, беззмістовні й трухляві слова вихаркувала стара циганка. І харчання те безвідгомінно, безлунно падало тут же мертво.

Маячіла згорблена постать серед табору, вигиналася, вимахувала цурпалками рук угорі, закликала до себе всіх.

А табір робив своє.

Скільки живуть цигани, скільки можуть пам'яттю сягнути — не пригадують, щоб хоч раз їхали куди, знаючи ясно кінцевий пункт. Скільки знають, ніколи не вирушали в дорогу без отамана, без того, щоб отаман їхав попереду, а потім тяглися інші. І скільки живуть, скільки можуть відновити в пам'яті перекази давні батьків та дідів, не пригадують, щоб вирушали з таким захопленням, з такою охотою.

Біганина й метушня припинилися. Збіжжя все складено.

— Рушаймо! — загомоніли в таборі.

— Рушай-мо! — підхопили десятки голосів.

— Хай уперед їде Василь!

— Василю! — крикнув Дудик з протилежного краю табору. — Тобі їхати першому.

Василь не вагався. Раз старовині гуртом кладуть край, попросалися з нею, чому тепер дивитися, що він молодий ще і буде їхати спереду.

Хутко повертає коней і виїжджає на битий шлях повз самотнє шатро отамана колишнього. Там стара десь забилася

* Бешту — Годі!

в глибині, а Аніка притулилася край виходу, водить по підводах білками очей сердитих, затуманілих.

І ніхто не крикнув навіть „прощайте“. Мовчки проїжджали повз шатро ті, що ще вчора корилися власникові його; ніби не помічали шатра й ті, хто так залицявся до вродливої дочки отаманової.

— Хай лишаються, коли їм старе дороге, коли злодійством усіх чесних плямують, коли, під прикриттям законів і звичаїв давніх, не знають краю волінням своїм.

По найждженій дорозі простяглися підводи одна за одною, ніби як і раніш, тільки в думках усіх не те, що раніш.

Сидячи на фургоні, Ярина гралася з Йоником. Ласками материнськими обдаровувала сина. Обличчя її сяло, вираз нужденний зник десь геть.

І коні, відчуючи настрій господарів, хутко ступали ногами, пропускаючи повз себе поля розлогі, зелені, молодисті.

Йоник пустує з матір'ю, такою доброю й веселою сьогодні. Рученятами з ногітками дряпливими добирається до лиця.

— Не пустуй! — сміється до нього мати, а сама голубить, горне обличчя до грудей, цілує.

— Тепер ти не будеш страждати. Не знатимеш злиднів, що їх на своєму віку так багато зазнали твої батьки.

А Йоник того ніби не чує. Пручається в приполі у матері, вимахує маленькими ручками.

— Ну-ну! — здержує їх Ярина. — Іч як розорятися став! А що буде, коли там у колгоспі, разом з іншими награвешся за день у садочку?

Підганяли коней, минали широкі й просторі лани, прибрані в кольори розмаїті.

А сонце дивилося згори, манило до себе, ласкаве, щедre й привітне.

І раптом від гурту, що йшов між фургонами, шугнула в степ безкрай пісня молода і бадьора.

Десь позаду, на місці, де стояв табір, перетлівали кинуті недогорілі вогнища та самотньо стояло шатро з жіночою половиною родини недавнього ще отамана...

XIII

Місяць кладе довгі тіні від садків урожайних фруктових, від акацій і каштанів широколистих.

Пізнього вечора повертається Матя додому, говорить з Сашком про роботу завтрашню.

Ідуть, бубонять.

Глянув Матя вгору. Зірок багато. Миготять. Та он — червоніше і ясніше горить, а та — блідо.

— Чого так? — питає в Сашка.

— Е-е, Матю, — каже той, — це історія довга.

Дивиться Матя Сашкові в лице очима питливими, нетерпляче чекає на пояснення.

— Це, Матю, історія довга, кажу. В таборі ти ріс, а я в станиці. Якби не революція, теж знання б чорт мав. Говорили малому: бог світ створив. Казали, що вперед того, як бог схотів, не було нічого, а надумав бог і створив світ з тваринами різними. Брехня все те! А от тепер, після революції говориться прямо, по науці.

Колись дурили всяко. І не тільки нас дурили, а всіх трудящих держали в темряві. От і про світ говорили, що бог постарався. Брехня! Дивись, — немов малому школяреві пояснював Сашко, — он бачиш? — показав на сузір'я, — то Волосожар. Ото Великий Віз, а від його задка прямо Полярна зоря, що проти північного полюса. Та хіба я всі знаю, коли їх до біса! А тільки з науки — астрономією зветься вона — ясно, що на небі є багато, безліч зір, які може в стократ за землю нашу більші. І може там життя вже комуністичне. І сонць, можливо, більших за наше там пропасть. Значить, і не вірно, що бог сотворив, коли захотів тільки.

— Так...

Дивився Матя на небо, що перекинулося над землею, ніби той казан величезний, блакиттю пофарбований. А казан той дірявий, от і пробивається в дірки світло від лампи великої. Ідуть, розмовляють. А в розмовах воно і час скоріше минає, і дорога неначе вкорочується.

Від центру станиці кілометрів з три напевне буде. А за розмовами не зчулися, коли й підійшли до домівки. Скоро дуже вийшло те якось.

Ось і перехрестя вулиць. Праворуч — дорога повз колгоспну кузню на вигін. Ще кілька кроків — і двір, де жив Матя. Так близько від центру сюди!..

Зупинилися раптом.

— Щоб це значило?

Смикнув Матя за рукав Сашка.

— Дивись!

Край станиці, на вигоні, горять кілька вогнів. Коло них метушаться люди.

Маті ніби хтось підказав, що це — цигани. Серце часто забилося, і легким морозцем всипало тіло.

— Ходім, — машинально промовив.

— Так, це наші!

Хутко побіг до табору. Ноги несли, ніби самі. Услід кинувся Сашко. Ледве встигав, засапуючись.

— Еге, вони! Ось коло вогню Зонь Грищик, який же він!

І не тямлячись з радості, не зважаючи на можливу небезпеку, крикнув щосили, розкраюючи нічну тишу.

— Зоню!

В таборі насторожилися. Знайомий голос сполошив думки. Зонь підвівся на ноги, приклав руку до лоба, подивився туди, звідки летів до нього голос. Але нічого не видно,— заважає вогонь. Чув тільки частий тупіт кроків по сухій землі, чув, як хтось наближається.

І раптом зовсім близько ще раз:

— Зоню!

Догадався:

— Так. Це ж він!

— Ма-атю! — крикнув чимдуж і прожогом кинувся назустріч.

Які рідні, що хто зна скільки часу не бачились, обвили один одного руками, поцілувалися міцно.

Сашко стояв трохи осторонь, спостерігаючи цю картину, аж трохи кумедну йому.

— Зоню!

— Матю!

— Е-ех. — Матя дужчий за Зоню, обхопив його за стан, підняв трохи вгору і, як у дитинстві, покрутив круг себе.

В таборі захвилювались. Посхоплювались на ноги при слові „Матя“ і кинулись туди, де так весело дзвеніли юнацькі голоси.

— Матя явян*.

До Маті кидалися на шию, обнімалися.

— Матя! — викрикували всі на різні тони з чуттям і вірою, немов у силу магичну.

А Василь! Він підскачив, обхопив руками — не дав більше нікому, в об'їмах так і підвів до вогню.

Ярина, хутко прикривши Йоника, підбігла до Маті і, не соромлячись дружини й людей, раптом жаркими губами поцілувала дівера.

— От-так!

— А ми дивимось... — кілька разів намагався сказати щось Матя та його раз-у-раз перебивали.

Підходили й підходили до вогню, що коло шатра Василю-вого, здоровкалися з ним, ніби з кимсь найріднішим.

Незабаром коло Василювого шатра зібрався весь табір.

Пригасли покинуті вогні по табору, а тут, руками дбайливими підкладуване, горіло буйне, веселе вогнище.

— А де ваш?... — спитав Матя нарешті, коли всі трохи вгамувалися.

— Отаман?

— А може Кузьма? — і регіт з грудей багатьох разом вирвався, степом покотився розголосоисто.

— Еге, де?

* Матя прийшов.

- Попиля андя хандя*.
- Не най аменде отамана**.
- К бісу злодіїв!

Відчув Матя, що в таборі щось сталося, і велике, бо так змінилися всі. Раніше так не говорив ніхто.

Дивився на гурт, що оточував його, перебігав поглядом по постатях, убраннях строкатих, відшукуючи відповіді на мислі свої.

Шумів і гув табір. Здавалося, кожен хотів перший новини всі переказати Маті, висловити думки свої й оповістити йому про ухвалу, гуртом винесену.

Аж ось підвівся Василь і викрикнув голосно:

— Тихше!

Вщухла юрба, тісніше збилися в коло.

— Ну ти, Василю, розкажуй!

— Як, чи порадиш нам, Матю? — разом спитали кілька голосів, коли скінчив розповідати про вирішення табору Василь.

Чорносливами блискучих очей радо посміхався Матя.

Чи може ж не порадити він, коли до цього сам кликав? Хіба може він інакше сказати тепер, коли зміну відчув сам на собі?

А ці — такі рідні, рідні йому — і ще питають вони...

Матя хутко схвалює вирішення, не ховаючи радості своєї, що аж через край переливається в нього.

— Так я і знав. Я знав, що ви це зробите. Чекав... — палко заговорив він. — Іншого шляху звільнитись від злиднів немає... А це... ех! Та що так казати! Скоріш би світало, а там... Сашко! — гукнув товариша, що за метушнею мало не забув про нього. — Ану йди сюди, де ти там бродиш!

Сашко, що досі стояв оддалік, даючи рідні й друзям наговоритися з Матею, підійшов ближче.

— Чув, що вони вирішили? — не криючи захоплення, спитав Матя.

— Чув. Правильно! — ствердив Сашко. — Оце й я помімаю!

— От... Жаль, що Івана Макаровича тут немає... Він би з ними тепер... Ой-ой-ой, чого б він не наговорив! Усі сумніви геть вибив би...

— Це може гітатор ваш?

— Ми вже гітіровані...

— Ти нам сам тепер розкажи!

Дудик Кирило, той самий, що колись був до отамана найближчий, але який на цьому ж місці перший зірвав раптовий від'їзд, підійшов раптом до Маті, узяв за плече.

* Попиля андя хандя — попав до тюрми.

** Не най аменде отамана — нема в нас отамана.

— Та ви подивіться на нього.— звернувся до всіх.— Ось, воно за себе говорить само.

Аж тепер придивилися, що Матя в новій одежі; спід розстібнутого коміра сорочки видніється чиста білизна; сам він вимитий, з розчісаною головою і скорше схожий на мешканця осілого, ніж на колишнього таборового кочівника.

— Да...— прокотилося по паузі в гурті.

— Діло понятне...

— А це що?— звернули увагу на дарунок Сашків, що виблискував коло самого серця на грудях.

— Це?— показав Матя на значок КІМ.— Це значить, що я комсомолец. А що воно комсомол, ось ми вдвох із Сашком розтлумачимо...

Зовсім перед ранком вертали до станиці Матя й Сашко. За ніч Матя наговорився стільки, що тепер ні про що Сашка не питав.

Ішов мовчки, витаючи весь час думками в таборі, мозкуючи про нове життя.

— От так ухвала, це й я розумію!— урвав його думки Сашко.

— Авжеж правильна!

Пройшли ще кілька кроків мовчки.

— А знаєш, до якого висновку я прийшов?— спитав Сашко.

— Говори!

— Це твоя робота. Комсомольське слово, що так! Ти перший з старим запроцався. З розмов у таборі я теж до такого висновку прийшов, що тоді ще ти закликав їх сюди.

— І що з того?

— А те, що значок на грудях даремно носиш. Передовий ти, розумієш, з ким і куди йти.

Матя нічого не відповідав.

Саме дійшли до фіртки.

— Ходім!— запропонував Сашкові.— Ляжемо тут, бо я боюсь, що ти дома проспиш на роботу.

— А ти ж до табору зранку...

— Поговоримо з Іваном Макаровичем,— перебив йому Матя.— Тоді зрозуміліше буде.

— Гарззд, ходім!

Схід убирався в оксамит рожево-цегляного кольору. Розвиднялося...

Час літній такий дорогий, що його хвилинка кожна місяців інших варта. Тож і не стали марно гаяти його ні нові колгоспники, ні колгоспна управа.

Враз по тому, як подали заяву про бажання своє вступити до колгоспу, стати на „нево-дром“ („новий шлях“),— ті й ті

умовилися між собою, що чекати на збори, поки там ухвалу управи схвалять і їх усіх до колгоспу приймуть, не варто, що до роботи братися слід негайно.

У таборі лишилися тільки старі. Дітей на час днів робочих передано під очі пильні доглядачок дитячого садочку, а всі здатні до роботи пішли на степ.

Ще ледве застиг і згас у небі Волосожар, ледве прибідли зорі ясні — а вже розкочувалися степом лунким слова — перегуки поміж людьми.

Старанно, підтюпцем підганяли до копиць коней із тягалками, старанно обводили копиці хлібні волоком і, посадовивши їх на дошки шаблясті, везли до місця, призначеного під скирти.

Ранкові червоні заграви вже вилизували голі місця спід копиць із стернею туго вдавленою до ґрунту.

Люди, що проходили, чи проїжджали на роботу ранком, часто зупинялися проти ділянки цієї, придивляючись до людей досі на праці невиданих.

— Чи чу?..

— А це що за люди?

Придивлялися. На хвилину якусь спинялися самі, спиняли коней, не вірячи очам своїм.

— Чи було таке зроду?

— Ет-е-т-ет...

— Цигани, чи що?

Придивлялися до їхнього строкатого одягу, до роботи їхньої до ходи працею напруженої.

— Атож! Вони.

А цигани того ніби не помічали. Старанно ходили коло коней, насували волоками копиці на тягалки, звозили до місця, намагаючися не поступитися один проти одного.

Хай пристояють на дорозі проїжджі й прохожі. Хай задивляються! Знають цигани, що ці задивляння не ті, які ще недавно докорам повнилися. Знають: поблизу ще не бачили тупі мешканці постійні, щоб цигани на землі працювали, щоб життя кочове змінилось на осіле.

— Дивіться, дивіться на нас скільки завгодно! — промовила вголос Ярина, орудуючи граблями, загрибаючи колосся важеньке, що спід копиць невзяте лишилося. — Дивіться! Тепер докоряти ледарями нас нічого. Ми вже не ті. А докори інші — вам не страшні. Більше не пристануть вони, не прилипнуть лепом липким.

Лице її радо всміхається сонцю, що червоне від напруги, готується взяти високий бар'єр через гори Кавказькі.

— А Йоник, — згадує за сина Ярина, — таки діждався свого. Діждався, і йому тепер не болісно буде без мене.

Учора над вечір, після першого дня роботи в степу, повернулася провідати його до станиці. Хутко переступила поріжок фіртки, яка до саду того вела, і кликнула:

— Йонику!

Та Йоник — не те, що було, коли мандри мандрили — а не кинувся так ураз до неї. Аж поки сама підійшла притьма до нього і взяла за ручку, лишався Йоник гратися з дітьми.

— Хай! — подумала ще.

Бігма бігали в руках граблі, вилискуючи споміж чубу стегні до землі притиснутої, старанно вибирувала колоски.

А степом ранковим лунали голоси, снували рядком узад і вперед тягалки. Копички — ніби не людьми зсаджувані, ніби вони самі лізли на тягалки — плавом пливли на місце для них наново визначене, під вигуки й викрики бадьорі, гучні:

— Закидай бичову!

— Коней держи на себе!

— Курде де*.

— Рушай!

І сунуть, і сунуть копички, волею людською оживлені.

— Давай!

— Підстьобуй разом обох!

— Рушай.

Різноголосе розносяться по степу голоси людей, що „ново-дром“ обрали собі. І голоси ті їхні змістом робітним ущерть сповнені.

— Рушай!

Задивляються на них зокола і вірять очам своїм, і не вірять.

— Як то воно?

— Цього ще не бачили.

— От і цигани!

А коло току, де скирти ставить призначено, Матя, що відпросився на днів кілька із кузні колгоспної, разом з людьми, до того призначеними, зривав чубаті верхи копицям і навильниками переповненими жбурляв на скирту...

Разом з ним працювали тут же й товариші його: Федір, Стефан і Зонь.

Іноді, поміж роботою, й вони зір переводили на дорогу, де цікаві затримувалися, щоб подивитися на роботу їхню.

— Давай, Зоню!

— А ти, Федоре, теж.

— Давай, бо засміють, коли станемо, очі вирячивши. Підганяли один одного, щоб і хвильки якої не гаяти, щоб по-сміховищем для людей цікавих не стати. Зривають хлопці копиці вихряні, жбурляють пластами густими на скирти.

— Не засміють!

— Шун та ту!**

— Ка де!***

* Курде де — сюди давай.

** Послухай же ти.

*** Так.

— А що дивляться на роботу нашу—нехай!
Буйно розносяться голоси, далеко розливаються на хвилях вітряних по степу.

— Не затримуй!

— Де!*

На виднооці лисіє стерня. Метушаться люди нові, життям новим, працею життєдайною, свіжою, сповнені. І метушня та не пуста, немає того, щоб люди робили не те, що слід.

Люди—віками гнані і гноблені—відчули силу свою тут, відчули сміливість і гордість, включившись до праці з людом усім працівним.

І дзвінко, далеко розносяться по степу голоси їхні відчуттям перемоги над віками старовинними сповнені, вість подають про нову путь.

А найголосніше і найчастіше розлягається по степу.

— Де!

— Де!

Вісті нові птахами прудкокрилими облітають станицю, кого захоплюють дома, кого в степу—однаково цікавлячи тих і тих.

Новиною видалося для багатьох оте, що цигани вирішили кинути мандри і вже працюють у колгоспі.

І бачили ж уже їх на роботі, а все ще не вірять очам власним.

— Невже таки цигани на землю підуть робити?

А цигани, попрацювавши в степу на скиртуванні вже понад тиждень, очікуючи на день вільний, щоб правління збори загальні збрало і там членство їхнє в кол оспі оформило,—усі дорослі, табором цілим підходять до станради.

Одноосібники, що їх у станиці великій понад півста нарахувати можна, старі діди й баби з дворів найближчих, діти з усіх кінців набігли,—стояли, гуртками розкидані, стежачи за дужим поступом.

Попереду всіх ішов Матя. З ним поруч—його давні товариші з табору й комсомольці станичні з своїм прапором.

У Маті гармонія висіла через плече, закинута назад, бо зараз не грав на ній, а разом з товаришами давніми й новими жбурляв пісню, гучну, зазивну:

— Смело, товарищі, в ногу,
Духом окрепнем в боротьбе...

Котилася пісня голосно, гучно. Дарма, що недавні кочівники всієї не знали, що дехто лише допомагав, ловлячи мотів близький і теплий.

Назустріч від управи колгоспної вийшли колгоспники.

* Давай.

За умовою поміж станичними керівниками, перед зборами на майдані проти станради мав відбутися мітинг.

На майдані над збитою нашвидкуруч трибуною, на широкому полотнищі, літерами великими червоними рвалося до обох гуртів організованих.

— Хай живе братерська єдність поміж усіма трудящими СРСР.

Попрямували, зіштовшися, туди.

За мить яку на трибуні стояли керівники організацій і спереду Матя.

То дарма, що для нього це була первина, що до такого урочистого свята він ще не звик.

Матя стояв прямо. Вітер злегка колихав його чуб патлатий і він дивився в очі усіх сміливо і просто, слухав жагучі слова промовців і собі збирався сказати до всіх з трибуни, відповісти на слова привітальні.

А кінець у нього вже готовий. Він уже давно підібрав кінець для промови своєї і заздалегідь знає, що закінчить вигуком:

— Хай живе братній союз трудящих!

— Хай живе „Нево-дром“!

Над ним угорі тріпоче прапор червоний. Із нього слова палкі, нібито для дня такого навмисне підібрані, кличуть:

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся!